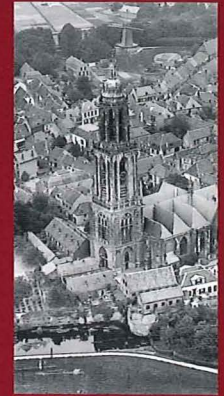
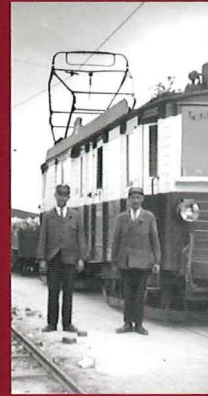
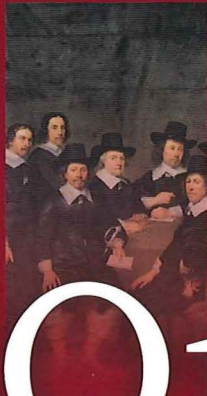

Cultuur-
historisch
tijdschrift
voor
Rhenen,
Achterberg
en Elst

Oud Rhenen

Tank & Scheur

T&S Exploitatie, Tank en Scheur, exploiteert onbemande tankstations. Bij deze tankstations kunt u 6 dagen per week 24 uur per dag terecht met heel aantrekkelijke kortingen.

Indien u voor minimaal 20 liter bij ons tankt en uw gegevens achterlaat in onze brievenbus, maakt u kans op 10 x 50,00 cash per twee maanden. Dit wordt uitgereikt met een hapje en drankje.

Tevens kunt u ons vinden via onze facebookpagina Tank & Scheur.

Tank & Scheur • Remmerden 2, Rhenen

Tank & Scheur • Deventerweg 80a, Laren (GLD)

T: 0317 612821 • F: 0317 616073 • E: info@tankenscheur.nl • zondag gesloten

Wij denken niet in cijfers maar in loyaliteit

Jaap van Lienden
Adviseur

Familiebedrijvigheid is ons DNA

persoonlijk | gedreven | onderscheidend

FINANCIEEL | BELASTINGEN | PERSONEEL

Van Lienden & Kooistra

vlkadvisers.nl

Rhenen | Barneveld | Eefde

van Hees Salon

HAIR • BEAUTY • HAARWERK

FACEBOOK

- Like onze bedrijfspagina: "Van Heessalon"
- Blijf op de hoogte van de nieuwste producten
- Enjoy onze belevenissen in onze ontwikkeling
- Profiteer van like en win acties

REDKEN
5TH AVENUE NYC

PUPA
MILANO

LEERSUM

ma: 13.00 - 18.00 uur
din: 09.00 - 18.00 uur
wo: 09.00 - 18.00 uur
do: 09.00 - 18.00 uur
vrij: 08.30 - 20.30 uur
za: 08.00 - 15.00 uur

Rijksstraatweg 231
3956 CN Leersum
0343 454 056

info@vanheessalon.nl
www.vanheessalon.nl

RHENEN

ma: 13.00 - 18.00 uur
din: 09.00 - 18.30 uur
wo: 09.00 - 18.30 uur
do: 09.00 - 18.30 uur
vrij: 08.30 - 20.30 uur
za: 08.00 - 15.00 uur

Herenstraat 23
3911 JB Rhenen
0317 614 248

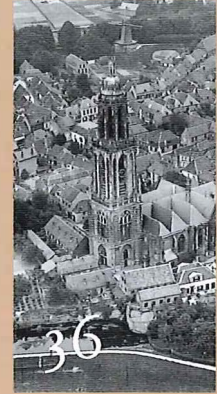
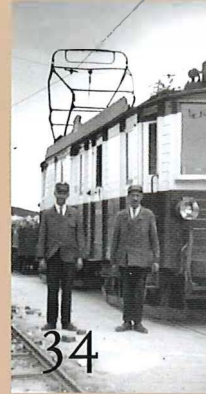
RESIDENCE RHENEN

RESTAURANT DE KOTISSEKIE

BRUILOFT TRAINING
VERGADERING CONDOLEANCE
PERSONEELS FEEST LUNCH & DINER
CONFERENTIE EVENEMENT
MANIFESTATIE HIGH TEA
SEMINAR JUBILEUM
PRESENTATIE RECEPTIE

WWW.RESIDENCERHENEN.NL | 0318-542 888 | INFO@RESIDENCERHENEN.NL

Inhoud

-
- 2 De oprichtingsakte van het Sint Cuneragilde in Rhenen
  - 10 Bartholomeus van Bassen, architect en kunstschilder
  - 16 De jeugdijaren van zendeling Hendrik van der Klift in Elst
  - 24 Drie locaties voor het museum in Rhenen
  - 26 Konijnenwaranden in Elst en Rhenen
  - 32 Gezicht vanaf het Paardenveld, 1917
  - 34 Tramverkeer hersteld na de meidagen 1940
  - 36 Langs wegen en waterlopen in Rhenen, Elst en Achterberg
  - 44 De nieuwe vaste opstelling van het Stadsmuseum Rhenen
  - 31 Nieuws
  - 46 Literatuursignalement
  - 48 Colofon

JUST M. VLAK EN AD J. DE JONG

De oprichtingsakte van het Sint Cuneragilde in Rhenen

Gedateerd in 1392 – opgemaakt in of na 1401

Op 13 januari 1392 werd het Sint Cuneragilde opgericht. Een groep vooraanstaande burgers in Rhenen bundelde de krachten met de lokale geestelijkheid om de Cunerverering tot een succes te maken. Toch is er met deze oprichtingsakte iets bijzonders aan de hand. Is deze wel in het oprichtingsjaar 1392 opgemaakt? Op grond van aanvullende studie moet worden geconcludeerd dat deze oprichtingsakte van een duidelijk latere datum is.

Middeleeuwse (religieuze) gilden

Op 13 januari 1392 werd ten huize van de commandeur van de Duitse Orde in Rhenen en dominicaan, Dirc van den Rijn, het Sint Cuneragilde opgericht. Dit religieuze gilde, waar lokale leden van de Duitse Orde en veel vooraanstaande burgers van Rhenen deel van uitmaakten, werd gekenmerkt door het verlenen van wederzijdse bijstand en verzorging van de begrafenissen van lekenbroeders- en zusters.¹ Inkomsten verkreeg het gilde vooral uit bijdragen van de leden, uit nalatenschappen en uit boetes wanneer niet aan de voorwaarden van het lidmaatschap werd voldaan. Van de oprichting van het Cuneragilde is een akte opgemaakt, die is onderschreven door 55 gildebroeders en 40 gildezusters en die de 'huisregels' van het gilde bevat. In de dertiende en veertiende eeuw ontwikkelde zich naast de adel en geestelijkheid een derde stand van gegoede burgers die financieel en juridisch zelfstandig waren en onder andere grond konden bezitten. Het was de tijd van emancipatie en verzelfstandiging van de gegoede burgerij. Waren broederschapen aanvankelijk iets tussen kloostergemeenschappen, later konden gegoede burgers – ook 'zusters' – lid worden.² Het was een manier voor gegoede burgers zich te organise-

→ In de late middeleeuwen werd Cunera tot ver buiten Rhenen vereerd. Andreas Holthuys maakte kort na 1500 dit houten beeld van haar. Met de sluiting van de katholieke kerk in Terborg kon het Stedsmuseum Rhenen het beschilderde heiligenbeeld in bruikleen verkrijgen.

↑ De Rhenense burgers die zich binnen het Cuneragilde hadden verenigd, werkten samen om de Cuneraverering een succes te maken. Als lid van het gilde waren zij er van verzekerd dat de medebroeders hen na overlijden bij de uitvaart 'met het kruis' zouden ophalen.

ren en in onderlinge verbondenheid bezig te zijn met godsdienstige, sociale en persoonlijke doelen. Soms liepen de broederschappen gelijk op met de beroepsgilden, soms was het gemeenschappelijke de verering van een heilige of heilig symbool.

Een belangrijk bestaansrecht van broederschappen was in die tijd om iets te kunnen doen aan het eigen zielenheil via het verkrijgen van aflaten. Via gebeden en aflaten kon ook het zielenheil van overleden broeders worden bevorderd. Men kon overigens lid van meerdere broederschappen zijn. Een schatting leert dat rond 1500 tien procent van de Utrechtse burgers lid was van een of meer broederschappen. Naast het eigen zielenheil hielden broederschappen zich soms ook bezig met armen- en wezenzorg. Tegenover het lidmaatschap stonden ook verplichtingen, zoals het bijwonen van missen, het in stand houden van altaren en de

zorg voor medebroeders bij leven en na het leven. Afwezigheid bij activiteiten werd beboet, en dat kon bij lidmaatschap van meerdere broederschappen behoorlijk oplopen. Voor nieuwkomers was de toetreding tot een broederschap een uitgelezen manier deel te gaan uitmaken van de lokale gemeenschap.

Alleen al de stad Utrecht had ooit 101 broederschappen, waarvan sommige tot in de zeventiende eeuw gefunctioneerd hebben.³ Rhenen, als bedevaartplaats, had minimaal zeven broederschappen, soms gericht op symbolen zoals het H. Sacrament of het H. Kruis (de huidige Kruisstraat herinnert hier nog aan), of gewijd aan heiligen, zoals de H. Maria, de H. Anna, de H. Eloy en natuurlijk de H. Cunera.

Het Cuneragilde, zoals deze gemengde broederschap van geestelijken (van de Duitse Orde) en leken zich noemde, was veruit de belangrijkste in Rhenen. Het was vooral een op het zielenheil gerichte broederschap, waarbij het belangrijk was bij overlijden 'met het kruis' door medebroeders van huis te worden opgehaald voor de uitvaart. In de oprichtingsakte van het Cuneragilde zijn ook de verdere verplichtingen van de leden opgenomen, zoals onder andere de aanwezigheid tijdens het avondgebed op dinsdag (vesper) en de ochtendmis op woensdag. Bij afwezigheid van bijeenkomsten kon een boete van een 'halve groot' of 'kwart stuiver' worden opgelegd. Om lid te kunnen worden moest men elf pond was (voor kaarsen) als entree betalen. De geldelijke opbrengsten werden verdeeld tussen de commandeur van de Duitse Orde in Rhenen, de bisschop van Utrecht en het gilde zelf.

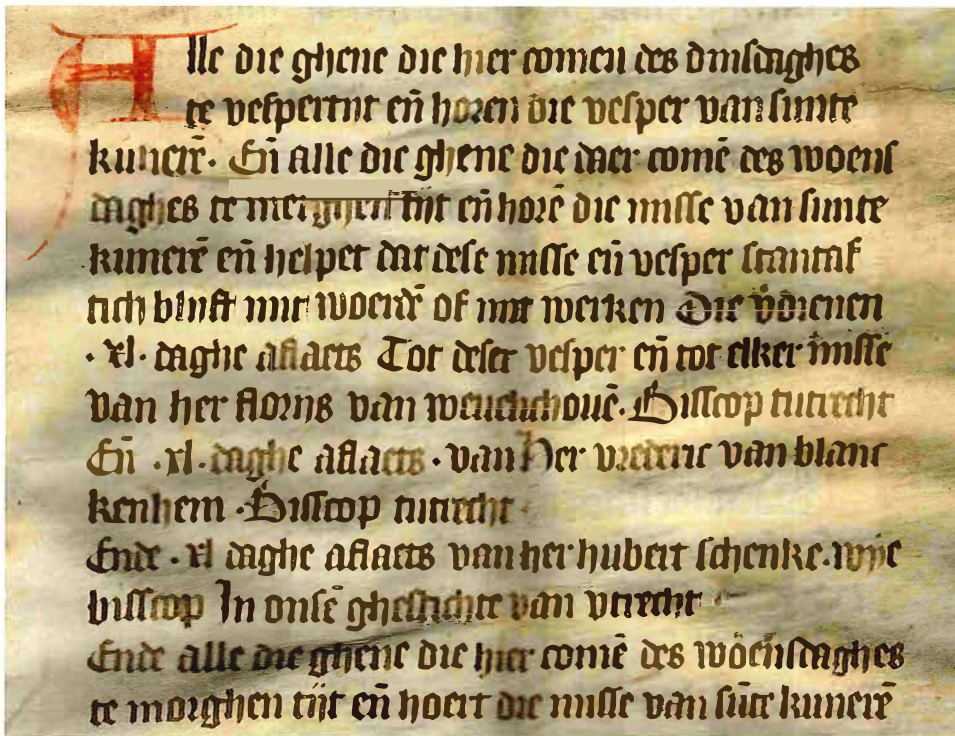
Oprichtingsakte van het Cuneragilde

De officiële oprichtingsakte van het Cuneragilde is in het Oud-nederlands geschreven, op perkament, op zestien bladen van 19,5 bij 28,5 cm, en wordt bewaard in het Regionaal Historisch Archief Zuidoost Utrecht in Wijk bij Duurstede. Een kopiepagina is te zien in het net opgerichte Stadsmuseum van Rhenen. De akte is voor het eerst beschreven door Van Iterson in 1960. Op de laatste pagina's van de akte zijn de namen van de leden opgeschreven, een ritueel dat zich tot in de zeventiende eeuw heeft voortgezet.

Een bijzonderheid en relevant voor dit verhaal is, dat bij gelegenheid van de oprichting door zeven bisschoppen door elk van hen een aflat van 40 dagen verleend werd aan het Cuneragilde. Om voor deze aflaten in aanmerking te komen, moesten de leden van het gilde echter wel onder andere het dinsdagse avondgebed bijwonen en op iedere woensdagochtend een H. Mis. Aflaten stellen gelovigen in staat hun toekomstig verblijf in het vagevuur en dat van hun overleden medebroeders en –zusters en andere begunstigen te be-

← Bisschop Floris van Wevelinkhoven was de eerste bisschop die de oprichting van het Cuneragilde bekrachtigde. Als landsheer van het Sticht liet hij zijn eigen munten slaan; de afgebeelde gouden munt is vervaardigd in Deventer.

← Een passage uit de oprichtingsakte van het Sint Cuneragilde. Het omvangrijke document bestaande uit zestien bladen wordt afgesloten met een namenlijst van de 55 gildebroeders en 40 gildezusters die lid werden van het gilde.

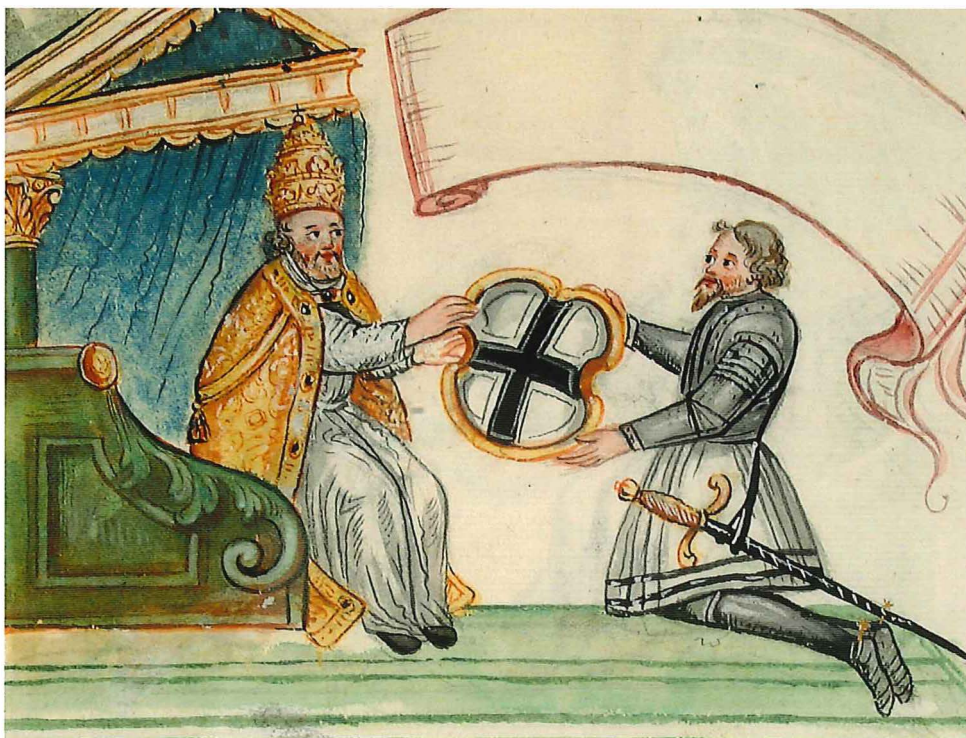
korten voor hun opname in de hemel.⁴ Het bezit van aflaten vergrootte niet alleen het aanzien en aantrekkelijkheid van het gilde, maar ook van de H. Cunera en de Cunerakerk als geheel. De gezegelde aflaten zelf, die ooit in het bezit moeten zijn geweest van het Cuneragilde, zijn verdwenen. Aan de hand van de persoonlijke gegevens van de zegelende bisschoppen kon worden nagegaan wanneer de huidige akte hoogst waarschijnlijk is opgesteld en dat blijkt niet in 1392 te zijn gebeurd.⁵

Wie waren die aflaatgevers?

Floris van Wevelichoven: Floris van Wevelinkhoven was van Duitse komaf en gedurende vijftien jaar – de periode van 1378 tot 1393 – bisschop van Utrecht. Hij werd rond 1315 geboren en overleed op 4 april 1393, ruim een jaar na de oprichting van het Cuneragilde, op kasteel Hardenberg. Hij was eerder bisschop van Münster geweest voordat hij naar Utrecht kwam als resultaat van een bisschoppelijke ‘stoelendans’, waarbij Arnold van Horne – zijn voorganger in Utrecht – naar Luik werd overgeplaatst. Floris van Wevelinkhoven was een kundig en krachtadig bestuurder en eerste aflaatgever op de oprichtingsakte. Hij werd eind 1393, dus na de oprichting van het Cuneragilde, opgevolgd door Frederik van Blankenheim, die het bisschoppelijk gezag in de Nederlanden verder versterkte.

← Ook Hubertus Schenck, wibisschop van Utrecht, was een van de bisschoppen die een aflaat van 40 dagen verleende aan het Cuneragilde. Op zijn zegel staat in de middennis de bisschop met zijn bisschopsstaf en helemaal onderin zijn familiewapen afgebeeld.

→ De commandeur van de Duitse Orde in Rhenen was pastoor van de Cunerakerk. De paus (hier links) voorzag de Duitse Orde van vele voorrechten, hier gesymboliseerd door het wapenschild van de Duitse Orde. In 1451 profiteerde de Cunerakerk rechtstreeks van de pauselijke steun toen kardinaal Nicolaas van Cusa als speciaal pauselijk afgezant de Rhenense kerk een 100-dagen-aflaat verstrekke.

Frederic van Blancenheim: Frederik van Blankenheim (1355-1423), ook van Duitse herkomst, was de opvolger van Floris van Wevelinkhoven als bisschop van Utrecht. Frederik werd in 1375 bisschop van Straatsburg en in 1393, dus na het opmaken van de oprichtingsakte van het Cuneragilde, overgeplaatst naar Utrecht. Daar bleef hij bisschop tot zijn dood in 1423. Hij versterkte het bisschoppelijk gezag in de Nederlanden en was een beschermer van de Moderne Devotie.

Hubert Schenke, wijze bisscop in onser Ghestichte: Hubertus Schenck (voor 1342-1408) was van omstreeks 1382 tot 1401 wijbisschop in Utrecht en belast met religieuze en administratieve zaken in het bisdom.⁶ Deze dominicaan, afkomstig uit het geslacht van de heren Schenck van Culemborg, was titulair-bisschop van Hippus (Yppuse) in Palestina en gezaghebbend in het bisdom Utrecht. Na te zijn ontheven van zijn taken in Utrecht zien we hem in 1401 terug als vicaris (toezichthouder) van het door hem opgerichte St. Maria Magdalenaklooster in Wijk bij Duurstede. Van dit dominicanessenklooster is alleen nog een kelder overgebleven. Zijn graf is begin zeventiende eeuw nog gezien (en het opschrift opgetekend) door Buchelius (1565-1641). Hij overleed

→ Frederik van Blankenheim – hier zijn zegel – werd in 1393 bisschop van Utrecht. Hoewel het Sint Cuneragilde toen al was opgericht was ook hij een van de zeven bisschoppen die een 40-dagen-aflaat aan het gilde verstrekke. Enige jaren later was hij opnieuw belangrijk voor Rhenen. In 1403 gaf hij de stad een nieuwe stadsrechtsoorkonde, omdat de oorspronkelijke door brand verloren was gegaan.

Een Cunera-miniatuur uit omstreeks 1470

In de vijftiende eeuw was Rhenen een drukbezocht bedevaartsoord. In het bisdom Utrecht was Cunera een belangrijke heilige. Voornamelijk dankzij de toeloop van pelgrims kon de kerk gewijd aan de heilige Cunera worden vergroot en de toren worden gebouwd. In diezelfde periode werd een getijdenboek vervaardigd, met daarin drie pagina's die aan Cunera waren gewijd. Het bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.¹ Wat weten we van dit getijdenboek, van de miniatuur zelf en hoe luidt de bijbehorende tekst?

Cunera is in de miniatuur herkenbaar aan de halsdoek om haar nek en haar heiligheid is aangegeven door de kroon op haar hoofd. In de gotische, gekalligrafeerde tekst op perkament wordt haar naam twee keer genoemd, zowel met een C als een K als beginletter. Beide schrijfwijzen waren kennelijk in gebruik. De pagina is verder rijkelijk versierd met guirlandes, engelen en mysterieuze figuren. Aan wie het getijdenboek heeft toebehoord is onbekend, maar het moet wel een vermogende vijftiende-eeuwer uit de Utrechtse contreien zijn geweest die het heeft laten maken.

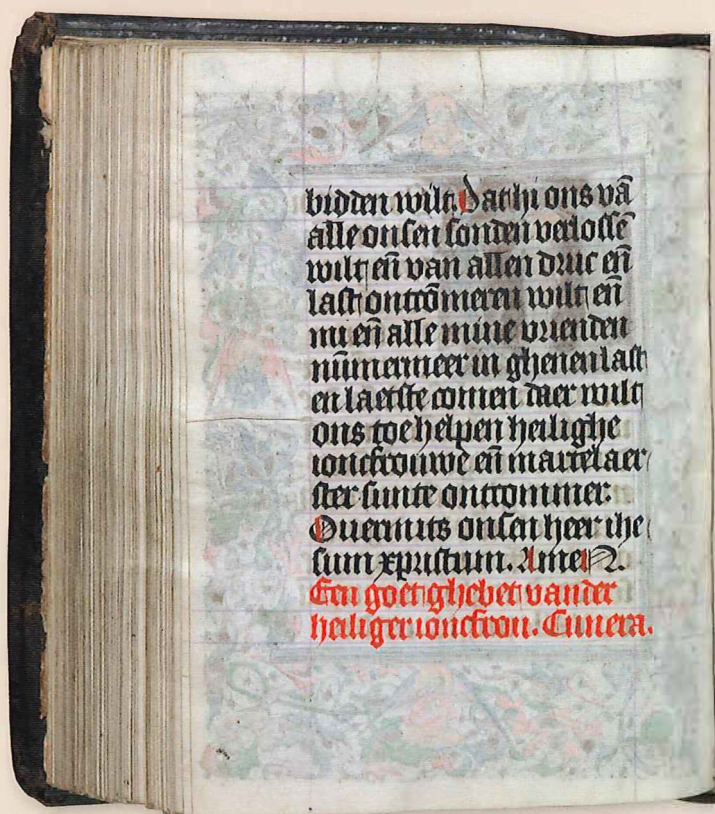
Antonis Rogiersz. uten Broec

Het uitbundige handschrift is rond 1470 in Utrecht vervaardigd door de 'Meester van Boston', die zijn gelegenheidsnaam ontleent aan een verluchtigd exemplaar van *De civitate dei* (Over de Stad Gods) van Augustinus (uit 1466), dat zich in de Openbare Bibliotheek in Boston, USA, bevindt. Het handschrift van het

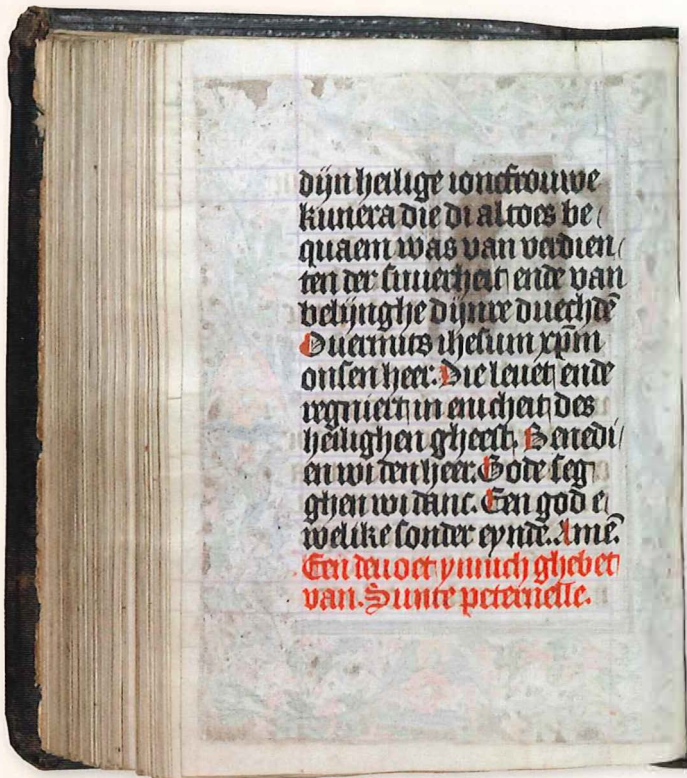
Getijdenboek uit Utrecht vertoont grote verwantschap met ruim 25 soortgelijke handschriften die in die tijd in het Utrechtse, maar ook in de Zuidelijke Nederlanden zijn vervaardigd.

De stijl van de miniaturist die in het *Getijdenboek uit Utrecht* Cunera heeft vervaardigd, kenmerkt zich door het ietwat houten postuur en de weinig geëmotioneerde gelaatsuitdrukking van personen, door de volle randversiering (bordure) van vlezige acanthusbladeren, engelen en duivels, en door een stereotiep kleurgebruik. Deze stilistische kenmerken hebben ertoe geleid dat nog 26 andere werken aan deze miniaturist zijn toe te schrijven. Inmiddels is duidelijk geworden dat het hier hoogstwaarschijnlijk gaat om de Utrechtenaar Antonis Rogiersz. uten Broec.² Hij was als miniaturist werkzaam van circa 1445 tot circa 1460 in de Zuidelijke Nederlanden, waar hij zijn werk heeft gesigneerd. In de laatste periode van zijn leven was hij actief in Utrecht. Hij werd overigens in Utrecht geboren waar hij ook overleed en in 1468 of 1469 tegen betaling van acht kromstaarten in de Buurkerk werd begraven.

Het getijdenboek bevat zeven paginagrote miniaturen van bijbelse scènes en een groot aantal kleinere, waaronder die van de heilige Cunera. De halsdoek is hier bijzonder, omdat deze geen knoop bevat. Als de begeleidende tekst in rood (*rubrica*) wordt uitgevoerd, vormt dit het begin van een nieuwe 'rubriek'. Het eerste deel van de tekst is een aanhef om als lezer met de heilige Cunera in spiritueel contact te komen. Het tweede deel is

dijn heilige ioncfrouwe
 kunera die di altoes be
 quaem was van verdien
 ten der suuerheit ende van
 belinghe dijne duechden
 Overmits ihesum xpm
 onsen heer. Die leuet ende
 regniert in enicheit des
 heilighen gheest. Benedi
 en wi den heer. Gode seg
 ghen wi danc. Een god ewelike
 sonder eynde. Amen.
 Een doet ynnich ghebet
 van Sunte peternelle.

een verzoek van de lezer om haar gebed, wellicht een passage die wordt gezongen of hardop geciteerd (versikel). Het derde deel is een verzoek aan God opdat de heilige Cunera vanwege haar verdiensten en zuiverheid vergeving ('oflaet') kan geven voor begane zonden. Het gaat hier dus om een aflaat in de bete-

kenis van vergeving van zonden van de lezer en niet om bekorting van het verblijf in het vagevuur. Hiervoor werden aflaten verstrekt, waarvoor een geldelijke vergoeding werd gevraagd.

Transcriptie en hedendaagse vertaling

[fol. 186v]

Een goet ghebet vander heiliger joncfrou Cunera

[fol. 187r]

Coem, brout Christi, ontfant die croen, heilighe Cunera, die di die heer bereit heeft in ewicheit.

[versikel] Bidt voer ons, heilighe joncfrouwe ende martelaerster Kunera. Dat wi weerdich moeten werden der beloefden Christi.

[collecte] Heer, ons moet vercrighen oflaet

[fol. 187v]

dijn heilige joncfrouwe Kunera, die di altoes bequaem was van verdienen der suverheit ende van belinghe dijne duechden. Overmits Jhesum Christum onsen heer. Die levet ende regniert in enicheit des heilighen gheest. Benedien wi den heer. Gode segghen wi danc. Een god ewelike sonder eynde. Amen.

Een goed gebed voor de heilige jonkvrouw Cunera

Kom, bruid van Christus, ontvang de kroon, heilige Cunera, die de Heer voor u gemaakt heeft in eeuwigheid.

Bidt voor ons, heilige jonkvrouw en martelares Kunera.

Dat wij de beloften van Christus waard mogen worden.

Heer, wij willen graag vergeving krijgen van uw heilige jonkvrouw Kunera, die U altijd dierbaar was vanwege [haar] verdiensten van zuiverheid en van erkenning van uw deugden. Vanwege Jezus Christus onze heer. Die leeft en regeert in eendracht met de Heilige Geest. Prijzen wij de Heer. God zeggen wij dank. Een eeuwig God zonder einde. Amen.

Verantwoording

Met dank aan Ed van der Vlist, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Noten

1 Meester van Boston, circa 1470. *Getijdenboek*

uit Utrecht (handschrift), 265 folia, 170 x 135 mm. Herkomst: Veiling collectie W.J. Roy-aards van den Ham, 1899, Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 131G4, manuscripts.kb.nl/show/images_text/131+G+4/page/7.

2 Van der Hoek, K. (2004), 'Antonius Rogiersz. uten Broec. Een verluchter uit Utrecht, werkzaam in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden', in: *Oud Holland* 117, nr 3-4, 119-138

← Ook nu is er een Cuneragilde actief in de Cunerakerk. De huidige leden geven als gids rondleidingen en begeleiden de jeugd als zij gewapend met hun opdrachtenboekje de kerk bezoeken.

in 1408 en is begraven in de kapel van het klooster. Hubertus Schenck speelt een rol in de recente boekuitgave van Frits van Oostrom, getiteld *Nobel streven*, dat handelt over het leven van ridder Jan van Brederode en zijn vrouw Johanna van Abcoude die later in het Wijkse klooster is ingetreden.⁷

Daniël, bisscop van Galipolien: Daniël de Leodio (Luik) was van 1401 tot 1404 bisschop van Gallipoli, in Apulië (Italië). Hij was dominicaan en op 5 augustus 1401 gewijd tot bisschop door paus Bonifatius IX (1356-1389-1404). Ook Daniël gaf een 40-dagen aflaat, maar kan dat pas hebben gedaan na zijn benoeming tot bisschop in augustus 1401. Waarom hij in het Utrechtse bisdom was ten tijde van de opstelling van de akte en wat hij er deed is onbekend. Ook zijn relatie met Luik is onbekend.

Jacob, bisscop van Gbliten: Jacobus van Wezep, titulair-bisschop van Dschebail (Gubla, nu Libanon). Hij was eveneens dominicaan en opvolger van bisschop Folkert, abt, die ook titulair bisschop van Dschebail was. Jacob is pas in 1393 door paus Bonifatius IX, een jaar na de oprichting van het Cuneragilde, tot bisschop gewijd en vooral werkzaam geweest in Vlaanderen. Hij was geen wijbisschop in Utrecht en is in 1422 in Doornik overleden.

Aernt, bisscop van Capitolien: Arend van Diest was ook dominicaan en sinds 1372 titulair-bisschop van Capitolina in Palestina. Aelia Capitolina was de oude naam van Jeruzalem, voordat de Arabieren de stad veroverden. Hij was aanvankelijk in Luik werkzaam als wijbisschop en later, vanaf 1377, in Utrecht. Hij overleed tussen 1393 en 1403.

Mathias, bisscop in onsen Ghesticht: Mathias was blijkens de akte titulair bisschop van Budua (Montenegro). Hij werd

pas in 1399, zeven jaar na de oprichting van het Cuneragilde, door paus Bonifatius IX tot wijbisschop van Utrecht benoemd. Hij was de opvolger van Hubertus Schenck, maar is pas in 1402 met zijn werkzaamheden in het Utrechtse bisdom begonnen. Hij was ook dominicaan en minder geliefd dan zijn voorganger. Zijn aflaat kan dus niet eerder dan in 1399 (mogelijk zelfs pas na 1402) zijn afgegeven. Mathias is in 1427 overleden.

Datering van de oprichtingsakte

Alleen pausen, bisschoppen en abten konden aflaten afgeven. De bisschoppen Floris van Wevelinkhoven, Hubertus Schenck en Arend van Diest waren in 1392 al bisschop. De overige vier zegelende bisschoppen: Jacobus van Wezep (1393), Frederik van Blankenheim (1393), Mathias van Budua (1399) en Daniël de Leodio (1401), waren toen nog niet in functie als bisschop en konden in 1392 dus nog geen aflaat afgeven. De oprichtingsakte zelf is door een en dezelfde persoon geschreven en de aflaatgevers van na 1392 zijn er niet naderhand bijgeschreven. Dit alles doet uiteindelijk vermoeden dat de stichtingsakte, zoals aanwezig in het Historisch Centrum Zuidoost Utrecht te Wijk bij Duurstede, pas in of na 1401 is geschreven. Bisschop Floris van Wevelinkhoven was echter in 1401 al acht jaar overleden, maar werd toch vermeld als aflaatgever. Dit zou erop kunnen duiden dat aflaten van de bisschoppen voor het Cuneragilde in de loop van de tijd zijn verzameld en pas rond 1401 zijn geboekstaafd, dus acht jaar na de feitelijke oprichting van het gilde.

De conclusie is dat de akte van de oprichting van het Sint

Cuneragilde waarschijnlijk niet in 1392 is opgemaakt, maar vele jaren later. Naar de reden kan men gissen. Misschien was het gebruikelijk pas later een document op te stellen omdat de onderlinge omgangsregels gaandeweg werden geformuleerd. Het is ook mogelijk dat de originele oprichtingsakte verloren is gegaan bij de Rhenense stadsbrand van 1400 en opnieuw moest worden opgemaakt. Het kan ten slotte ook zijn dat het in of na 1401 pas noodzakelijk was een akte op te maken, bijvoorbeeld om nalatenschappen te kunnen ontvangen of om ledenlijsten goed te kunnen bijhouden.

Actief in en rond de Cunerakerk

Vaststaat dat het Cuneragilde begin vijftiende eeuw in elk geval zeven 40-dagen-aflaten heeft gehad, afgegeven door vrijwel de hele Utrechtse bisschoppelijke entourage uit die tijd. Dat onderschrijft het belang van het Cuneragilde in Rhenen en maakte dat een lidmaatschap dus erg aantrekkelijk was. Het verzekerde ook de inzet van de leden voor het gilde. Helaas is de verdere inhoud van deze aflaten niet bekend, omdat de betreffende charters de tand des tijds niet hebben doorstaan. Het is onbekend of het Cuneragilde in de loop van haar bestaan nog meer aflaten heeft verzameld. Van de Duitse Orde van de Balije van Utrecht is bijvoorbeeld bekend dat zij wel voor 100.000 dagen aan aflaten in bezit hadden. Daar steekt het Cuneragilde met in totaal 280 dagen wat schril bij af. De aflaten van het Cuneragilde waren exclusief voor de leden van het gilde. Pelgrims of andere kerkgangers konden gebruikmaken van andere aanwezige aflaten. Voor zover bekend zijn er twee andere be-

langrijke aflaten aan de Cunerakerk toegevalen, een van kardinaal Nicolaas van Cusa in 1451, en een door achttien kardinalen bezegelde afaat in het jubeljaar 1475, in Rome opgehaald door de Rhenenaar Lodewijk van Leefdael. Deze waren voor iedereen bedoeld die de Cunerakerk op nader genoemde feestdagen bezocht.⁸

“Het Cuneragilde bezat begin vijftiende eeuw ten minste zeven 40-dagen-aflaten, afgegeven door vrijwel de hele Utrechtse bisschoppelijke entourage uit die tijd”

Het Cuneragilde heeft tot het einde van de zeventiende eeuw bestaan, maar is zoals bij veel middeleeuwse broederschappen door gebrek aan leden uiteindelijk verdwenen. Het huidige Cuneragilde werd onder aanvoering van Rijk Willemsen op 12 juni 2000, de naamdag van de H. Cunera, maar nu zonder religieuze insteek, heropgericht. Was het gilde eerst nog onderdeel van de Rhenense vvv, pas in 2008, acht jaar na dato, werd het Cuneragilde statutair gevestigd. In dat opzicht is er in 600 jaar niets veranderd. Immers, ook de oude oprichtingsakte is vele jaren na de in de akte genoemde oprichtingsdatum opgemaakt. De huidige activiteiten van het Cuneragilde richten zich niet meer in eerste instantie op onderlinge broederschap en begrafenissen, maar op een scala aan cultuurhistorische bijeenkomsten en rondleidingen in en om Rhenen, met de beklimming van de Cuneratoren als ‘hoogtepunt’.

Verantwoording

Met dank aan Willy Hoorn (Cuneragilde), Casper Staal (oud-conservator van het Catharijneconvent te Utrecht), Renger de Bruin (Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht), Henk Deys, Ton Gelok en Bert Blommers (historici te Rhenen, Wijk bij Duurstede en Culemborg)

Noten

- 1 Van Iterson (1960), De Jong (1987), De Jong (2008)
- 2 Leguijt (1994)
- 3 Bogaers (2008)
- 4 Vlak (2017); Vlak (2018)
- 5 Weijling (1951)
- 6 Wolfs (1985)
- 7 Van Oostrom (2017)
- 8 Vlak (2017); Vlak (2018)

Literatuur

Bogaers, L.C.J.J. (2008), *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht, 1300-1600*, Utrecht

Iterson, W. van (1960), *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen

Jong, A.J. de (1987), ‘Drie eeuwen broeders en zusters leden van het St. Cunera Gilde te Rhenen (1392-1683)’, in: *Oud Rhenen* 6, nr 2, 3-16

Jong, A.J. de (2008), ‘Het Sint Cuneragilde en andere memories. Sociaal-religieuze gilden in Rhenen’, in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 142-151 en 555-556

Leguijt, J. (1994), ‘Wanneer een broeder of suster sterft, soe selmen se halen myt dat cruus. Religieuze lekenbroederschappen in het 15e-eeuwse Utrecht’, in: *Jaarboek Oud Utrecht*, 5-32

Oostrom, F. van (2017), *Nobel streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode*, Amsterdam

Vlak, J.M. (2017), ‘Een 100-dagen-afaat voor de Cunerakerk. Verstreckt door kardinaal Nicolaas van Cusa in 1451’, in: W.H. Strous (red.),

Reformatie in Rhenen, Rhenen, 9-20

Vlak, J.M. (2018), ‘Lodewijk van Leefdael en de kleurrijke Cunera-afaat van 1475. Bezegeld door achttien kardinalen’, in: *Oud Rhenen* 37, nr 2, 2-11

Weijling, J.F.A.N. (1951), *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580*, Utrecht

Wolfs, S.P. (1985), ‘De Utrechtse wijbisschop Hubertus Schenck, geestverwant van Geert Grote, en de eerste jaren van het dominicanessenklooster in Wijk bij Duurstede, 1398-1409’, in: *Archief van de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27, 88-103

Over de auteurs

Just Vlak publiceert sinds 2008 over uiteenlopende onderwerpen uit de geschiedenis van Rhenen.

Ad de Jong is oud-bestuurslid van de HVOR en publiceert sinds 1984 over de geschiedenis van Rhenen.

PIETER VIS

Bartholomeus van Bassen, architect en kunstschilder

Ontwerper van het Koningshuis en
interieurschilder van de Cunerakerk

In de Cunerakerk wordt de zuidwand opgesierd door een grote reproductie van een zeventiende-eeuws schilderij. Bartholomeus van Bassen schilderde dit *Interieur van de Cunerakerk* in 1638. Een aantal jaren daarvoor liet deze kunstenaar een belangrijk ander – helaas vervaagd – spoor in Rhenen achter. Hij ontwierp voor Frederik van de Palts, de onfortuinlijke Winterkoning, het Koningshuis. Op juist deze twee werken zal in dit artikel nader worden ingegaan.

Wie is Bartholomeus van Bassen?

Schilderen van kerkinterieurs was de belangrijkste activiteit van deze kunstenaar die leefde van omstreeks 1590 tot 1652. In Rhenen was deze architect en schilder vrijwel niet gekend. Maar ook in Den Haag waar Bartholomeus van Bassen in de zeventiende eeuw geruime tijd aan het werk is geweest als stadsarchitect geniet hij nauwelijks enige faam.

Waar en wanneer Bartholomeus (Bartel, Bartelmees,

Barthold) van Bassen precies geboren werd, is niet bekend. Er wordt wel een verband gelegd met Antwerpen omdat zijn stijl gelijkenis vertoont met de manier waarop aldaar interieurs geschilderd werden, maar speurwerk heeft tot dusverre niets concreets opgeleverd. We weten dat hij een (buiten-echtelijke?) zoon was van Cornelis van Bassen die in 1590 gestorven is. Dit maakt dat hij in dat jaar of enige tijd daarvoor geboren moet zijn. De eerste sporen die hij zelf naliet dateren uit 1613 toen Van Bassen lid werd van het Sint-Lucasgilde in Delft. Bartholomeus moet zich dan al als kunstenaar hebben bekwaamd. Zijn eerste schilderij dat bekend is geworden, stamt uit 1614: *Interieur van een Antwerpse kerk*.

Hij verhuisde in 1622 naar Den Haag en trad op 28 januari 1624 in het huwelijk met Aaltje Pietersdr van Gilst. Het echtpaar kreeg een zoon, Arnoud. In 1627 werd Van Bassen deken van het Sint-Lucasgilde – de vereniging van kunst-

← Als bouwmeester was Van Bassen betrokken bij het ontwerp en de bouw van de Nieuwe Kerk in Den Haag. Ook het schilderij van de kerk dat voorafgaand aan de bouw werd geschilderd, was van zijn hand.

↑ Bartholomeus van Bassen schilderde het interieur van de Cunerakerk net nadat hij was aangetreden als bouwmeester van Den Haag. Zijn maatschappelijke positie daar maakte dat hij tot het bestuur van de schutterij van Den Haag hoorde. Bartholomeus van Bassen zien we hier staand, tweede van links.

naars en kunstambachtslieden – in Den Haag. Tussen 1629 en 1634 ontving hij commissies van Frederik Hendrik voor zijn werkzaamheden als ontwerper annex tekenaar van zijn paleizen Honselaarsdijk bij Naaldwijk en Huis ter Nieuwburch in Rijswijk.¹

De combinatie van architect en beeldend kunstenaar was in de zestiende en zeventiende eeuw niet ongebruikelijk. Vermoedelijk kreeg Van Bassen als gevolg van deze commissies de benoeming als *stadsfabricq* (bouwmeester) van Den Haag in 1638 en werd in 1639 zelfs stadsbouwmeester. Intussen stond zijn schilderwerk bepaald niet stil. Bartholomeus maakte tal van schilderijen met (fantasie-)interieurs van kerken en andere gebouwen. Hij had vooral aandacht voor architectonische details. De stoffering, zoals mensen en dieren, liet hij over aan bevriende collega's als Cornelis van Poenburg, Esaias van de Velde en anderen.

Als Haags bouwmeester was de kunstenaar betrokken

↑ Van Bassen schilderde in 1638 het interieur van de Cunerakerk. Hij kende Rhenen. Een aantal jaren eerder was hij betrokken bij de bouw van het Koningshuis.

bij de realisatie van de Sint Sebastiaansdoelen (1639), de verbouwing van het Haags stadhuis (1647), en de bouw van de Boterwaag (1650) en de Nieuwe Kerk (1650). Zowel Pieter Noorwits als Van Bassen kregen de opdracht om een model voor deze kerk te ontwerpen. Vermoedelijk is het ontwerp van Noorwits gekozen, maar Van Bassen bleef wel bij de bouw betrokken.² Het schilderij van de Nieuwe Kerk in Den Haag is gemaakt toen het gebouw nog niet voltooid was. Dit blijkt uit een aantal details die in de uiteindelijke constructie anders uitgewerkt zijn. Ook was hij verantwoordelijk voor het ontwerp van enkele bruggen in Den Haag. Op 28 november 1652 overleed Bartholomeus van Bassen en werd hij begraven in de Grote- of Sint-Jacobskerk te Den Haag.

← Als we het schilderij vergelijken met het hedendaagse interieur zijn er talrijke verschillen. Van Bassen schilderde links van het orgel zijn er talrijke verschillen. Van Bassen schilderde links van het orgel in lijn drie pilaren. In werkelijkheid staan er twee.

Het interieur van de Cunerakerk

Het schilderen van kerkelijke interieurs met het accent op architectuur kwam in de zestiende eeuw voor het eerst als zelfstandige kunstvorm voor. Coecke van Aelst en Vredeman de Vries zijn enkele voorbeelden. Toch ging Van Bassen enkele stappen verder en heeft hij het genre tot ware kunst verheven. Er zijn talrijke voorbeelden van zijn interieurschilderingen, weliswaar meestal op fantasie berustend, maar fascinerend in zijn weergave van door hem bedachte architectonische details.

Maar hoe staat het met 'ons' schilderij. De reden waarom Van Bassen het interieur heeft geschilderd is niet bekend, maar zou kunnen samenhangen met het feit dat hij betrokken is geweest bij de bouw van het Koningshuis voor Frederik van de Palts. De Cunerakerk was ook de hofkapel voor deze ongelukkige vorst.

Het is overigens nog niet zo heel lang geleden dat bekend werd dat dit werk het interieur van de Cunerakerk weergaf. De Amerikaanse kunsthistoricus Walter Liedtke ontdekte dit in 1982 toen hij de tekeningen (1644) van Saenredam vergeleek met het schilderij. De National Gallery, waar het schilderij hangt, heeft het werk nader onderzocht, niet alleen door visuele vergelijking, maar ook door infraroodreflectografie. Deze techniek maakt het mogelijk om onder de verflagen te kijken. Gebleken is dat Van Bassen een nauwkeurige ondertekening direct op het paneel heeft gemaakt en vermoedelijk niet vanuit een tekening heeft gewerkt.³

↑ Frederik van de Palts en Elizabeth Stuart deden een beroep op Bartholomeus van Bassen bij de bouw van het Koningshuis.

De vraag die ons als historisch geïnteresseerde Rhene-naren bezighoudt is of dit schilderij de werkelijkheid van het interieur van de Cunerakerk goed weergeeft. Bij nauwkeurige beschouwing zijn er toch wel opvallend veel verschillen tussen de werkelijkheid en het interieur zoals Van Bassen dat heeft geschilderd. Een eerste blijk van onnauwkeurigheid is door Tom Heger van Virtueel Rhenen op een ludieke wijze weergegeven in zijn korte film, waarin hij in het schilderij een overtollige zuil laat verdwijnen.⁴ Daarnaast kan gewezen worden op het ontbreken van kapitelen op de zuilen, de spitsbogen die bij Van Bassen meer afgestompt zijn, de smallere zuilen, de tegelvloer die door Van Bassen is verfraaid, en de extra ingang aan de rechterkant die er nooit is geweest. De gewelven zijn pas in de negentiende eeuw gepleisterd, voorheen waren de bakstenen zichtbaar. De piëdestals (voetstukken) van de zuilen heeft Van Bassen daarentegen weer mooier gemaakt dan de werkelijkheid. Een opmerkelijk detail, maar enigszins moeilijk te zien op het schilderij, zijn de horizontale breuklijntjes in de zuilen. Deze suggereren dat deze gemaakt zijn van granieten blokken. In werkelijkheid zijn deze gebouwd van baksteen. Onduidelijk is de functie van de trap links achter, maar ook Saenredam heeft deze afgebeeld.

Het lijkt erop dat Bartholomeus een strak lijnenplan – mogelijk met een liniaal – in de ondertekening heeft ge-

↑ Van Bassen onderscheidde zich in het schilderen van interieurs met het accent op architectuur. Vaak betroffen het fantasiegezichten, zoals dit door hem in 1639 gesigeneerde schilderij. Met op de achtergrond de Cuneratoren presenteert Van Bassen een niet uitgevoerd ontwerp van het Koningshuis.

volgd, met als gevolg het weglaten van een aantal details. Wellicht speelt ook een rol dat hij zijn artistieke vrijheid heeft benut om een en ander te veranderen of toe te voegen. Aanvankelijk verkeerde ik in de veronderstelling dat het schilderij nogal verkleurd was, maar het museum heeft in 2003 het werk schoongemaakt en gerestaureerd. De bruin-tinten zijn dus origineel.

Het Koningshuis

Frederik v van de Palts en zijn echtgenote, de Engelse koningsdochter Elizabeth Stuart, regeerden slechts kort als protestantse koning en koningin in Bohemen. Na het verlies in 1620 in de Slag op de Witte Berg werden zij verbannen en vluchtten naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Frederik van de Palts was een zoon van Frederik iv en Louise Juliana van Nassau, de oudste dochter van Willem van Oranje en Charlotte van Bourbon. Frederik Hendrik was dus een volle neef en Maurits ontving de zoon van zijn halfzuster hartelijk. Rhenen was voor het echtpaar bekend terrein vanwege de jacht. Menigmaal werden zij gehuisvest in het toenmalig nog bestaande Agnietenkloos-

ter en de rest van het gezelschap moest overnachting zoeken in herbergen en bij de burgerij van Rhenen.⁵ Voor Frederik van de Palts was dit uiteindelijk reden om in 1628 de Staten-Generaal te verzoeken om het klooster te mogen 'timmeren, ende daertoe employeren'.⁶ Frederik Hendrik had van oudsher het recht om het klooster te gebruiken als jachtverblijf en na het verzoek van zijn neef deed hij afstand van dit recht. De Staten-Generaal stribbelden enigszins tegen, maar in mei 1629 mocht Frederik v het klooster om niet verkrijgen.⁷ Voorwaarde was wel dat hij aan de Staten f 10.000,- moest betalen als hij de gebouwen zou verkopen. Al met al een heel gunstige deal voor de Winterkoning.

“De reden dat Van Bassen het interieur van de Cunerakerk heeft geschilderd, hangt samen met zijn betrokkenheid bij de bouw van het Koningshuis”

Intussen had Frederik van de Palts al voorbereidingen getroffen voor een volledige herbouw getuige de acte, gedaat op 4 juni 1629, waarin het metselwerk wordt aanbesteed aan Jacop van Varick, meester-metselaar. Opdrachtgevers zijn Barthold van Bassen en Jan Claessen.⁸ Er is nog een andere blijk van de bemoeienissen van Van Bassen met het Koningshuis. In de stadsnotulen van Rhenen van

31 januari 1631 wordt melding gemaakt van zijn betrokkenheid bij het innen van geld ten behoeve van armen omdat het gemeentebestuur Frederik v toestemming gaf om een poort en brug te bouwen om de zuidelijke gracht over te kunnen steken. In feite zijn dit de enige bewijzen dat Bartholomeus van Bassen betrokken is geweest bij de bouw of het ontwerp van het zomerpaleis.

Er zijn wel enige stijlovereenkomsten te ontdekken met de ontwerpen van de paleizen Honselaarsdijk en Ter Nieuwburch. Immers, Van Bassen was betrokken bij deze projecten van Frederik Hendrik. Het ontwerp van het Rhenense Koningshuis is voor die periode weinig vernieuwend, wel was de dubbele trap in een breed trappenhuis een innovatie.⁹ Het gebouw was dertien vensters breed, met twee bouwlagen en twee trapgevels, die de twee vleugels naar achteren bedekten. De versieringen van de trapgevels in de vorm van voluten doen voor Hollandse begrippen enigszins overdadig aan, maar hebben wel enige gelijkenis met de gevels van de Friedrichsbau in het Heidelberger Schloss, dat het hoofdverblijf van de Van de Palts was. Maar voor hetzelfde geld kan men beweren dat het de stijl van het Hollands classicisme is, geheel volgens de zeventiende-eeuwse mode.

De teloorgang van het Koningshuis

Het paleis is in een relatief korte periode gebouwd. In maart 1631 was het nagenoeg voltooid. Frederik v heeft echter niet lang kunnen profiteren van zijn zomerpaleis, want hij overleed in Mainz op 29 november 1632 aan koortsaanvallen van een eerder opgelopen infectie. Hij was toen 36 jaar. Elizabeth Stuart overleefde hem nog 30 jaar en heeft slechts spaarzaam gebruik gemaakt van het verblijf in Rhenen. In Den Haag kon zij immers actief deelnemen aan het hofleven en heeft zij als vooraanstaande koningsdochter veel gecorrespondeerd met de vorsten van Europa.

Het Rhenens paleis werd vanaf 1720 verhuurd aan de familie Smissaert en kwam in beheer van een Hannoverse

↑ Pieter Jansz. Saenredam gaf in 1644 een natuurgetrouwe weergave van hoe hij vanaf de uiterwaard voor de stad, het Koningshuis en de Cunerakerk zag liggen.

rentmeester namens George I, die ook keurvorst van Hannover was en zoon van Sophia Dorothea van de Palts. Op den duur bleek er geen belangstelling meer voor de huur van het gebouw.

Het paleis kwam door slecht onderhoud geleidelijk in verval. Het werd in 1793 nog als onderkomen gebruikt voor 1100 Engelse soldaten – er werden barakken gebouwd op het voorplein – die het huis na een verblijf van vijf maanden in deplorabele toestand achterlieten.¹⁰ Reparaties hadden geen zin meer, dus werd het Koningshuis vanaf 1812 gesloopt. Een tragisch einde van een paleis, dat eigenlijk te groot en te indrukwekkend was voor een kleine stad als Rhenen, maar dat heden ten dage wel een waardig tegenhanger zou zijn voor de Cunerakerk en een trekpleister voor de stad.

Verantwoording

Noten

- 1 Rüger & Billinge (2005), 24
- 2 Dumas (1991), 95
- 3 Rüger & Billinge (2005), 29
- 4 www.stadrhenen.nl/videos
- 5 Olde Meierink (2008), 215-216
- 6 Muller (1911), 69
- 7 Muller (1911), 66 en verder
- 8 Van Gelder (1911), 234 en verder
- 9 De Jonge & Ottenheim (2007), 194
- 10 Von Kretschmar (1902)

Literatuur

- Dumas, Ch. (1991), *Haagse stadsgezichten 1550-1800*, Zwolle
- Gelder, H.E. van (1911), 'Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het

Koningshuis te Rhenen', in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2^e serie, 4, 234-240

Jonge, K. de, & K. Ottenheim (2007), 'The Production Process of Architecture within the Context of the Courts 1580-1700', in: K. de Jonge & K. Ottenheim (eds.), *Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and the Northern Low Countries, 1530-1700*, Turnhout, 163-208

Kretschmar, J. von (1902), 'Das Kurpfälzische Schloss zu Rhenen', in: *Mitteilungen zur Geschichte des Heidelberger Schlosses* 4, nr 2, 96-133

Muller Fz., S. (1911), 'Het Koningshuis te Renen', in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2^e serie, 4, 66-73

Olde Meierink, B. (2008), 'Het Koningshuis in Rhenen. Een paleis voor koninklijke asielzoekers in de Republiek', in: L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 214-225 en 562-563

Rüger, A., & R. Billinge (2005), 'The Design Practices of the Dutch Architectural Painter Bartholomeus van Bassen', in: *National Gallery Technical Bulletin* 26, 23-42

Over de auteur

Pieter Vis studeerde na zijn pensionering kunstgeschiedenis en voltooide die studie in 2012 aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is lid van de werkgroep Virtueel Rhenen en in Rhenen actief in diverse functies op cultureel gebied.

INGELEID DOOR WILLEM H. STROUS

De jeugdijaren van zendeling Hendrik van der Klift in Elst

Uit de memoires van Anna van der Klift-Snijder

Hendrik van der Klift, geboren en getogen in Elst, vertrok in het najaar van 1915 naar Nederlands-Indië om daar als zendeling in Zuidoost-Celebes te gaan werken. Zijn verloofde Anna Snijder reisde hem in 1917 achterna. Zij zouden in 1946 terugkeren naar Nederland. In de memoires die Anna als zendelingsvrouw schreef, vertelt zij over Elst en de jeugdijaren zoals Hendrik die daar beleefde.¹ Graag laten we haar zelf aan het woord, voorafgegaan door een korte inleiding.

Inleiding op de memoires

Hendrik van der Klift (1885-1952) werd op 1 januari 1885 in Elst geboren als achtste van de tien kinderen uit het huwelijk van Arris van der Klift (1842-1934) en Wendelina (Leentje) van Dam (1847-1927). Hun kleine boerderij stond aan de Houweg. Hendrik was een pientere jongen die opviel door zijn leergierigheid. Nadat Hendrik op dertienjarige leeftijd van school was gekomen, moest hij geld verdienen. Dat deed hij als landarbeider, dijkwerker en in de tabaksverwerking. Daarnaast was hij actief binnen het jeugdwerk van de Hervormde Kerk van Elst.² Toen hij achttien was ging hij in militaire dienst. Zijn dienstitijd eindigde in 1906; hij was toen 21 jaar.

Hendrik trad op 15 oktober 1908 als huisknecht in dienst op Huis Amerongen. Hij verdiende f 125,- per jaar, betaling per drie maanden. Per 1 augustus 1909 werd dit verhoogd naar f 150,- per jaar, plus 'waschgeld' van f 26,-. Hendrik was één van de vijftien personeelsleden op Huis Amerongen, en één van de drie huisknechten. Een auto was er nog niet, een koetsier en een palfrenier verzorgden de zeven paarden. Hendriks aanwezigheid op het kasteel werd steeds meer gewaardeerd. De graaf had hem graag de moderne talen Frans, Engels en Duits willen laten leren, om hem daarna op zijn buitenlandse reizen mee te nemen als kamerdienaar.³ Hendrik hield echter vast aan zijn ambitie om zendeling te worden. Hij vertrok per 1 september 1909 naar de zendingsschool in Rotterdam daarin voorbereid en ondersteund door de Elsterse predikant Hendrik van den

Brink,⁴ het hoofd der school meester Boks, en graaf Godard John Charles George van Aldenburg Bentinck, heer van Amerongen.

Op 13 mei 1915 werd Hendrik tot zendeling-leraar gewijd en ingezegend. Dit alles met een gloedvolle preek door ds. G.P. Marang in de Laurenskerk te Rotterdam waarbij naar verluidt karaf en glas van de kansel werden gezwiept. Hij vertrok in november 1915 naar Celebes. Slechts een paar maanden daarvoor, in juli 1915, tijdens een zendingsconferentie in Doetinchem ontmoette hij zijn latere vrouw Anna Snijder (1883-1971). Opgegroeid in een Hersteld Evangelisch-Luthers gezin verloofde Anna zich met Hendrik nog voor zijn vertrek naar Nederlands-Indië. Ondanks de gevaren die de Eerste Wereldoorlog met zich meebracht, reisde Anna in het voorjaar van 1917 per boot naar Java. Daar wachtte Hendrik haar op. Zij trouwden te Buitenzorg op 15 juni 1917.⁵

Na zijn vertrek naar Celebes hield Hendrik contact met graaf Godard Aldenburg Bentinck. Zijn eerste brieven schijnen, zo heeft hij gehoord van zijn vader, niet te zijn aangekomen in Amerongen. Mogelijk dat hier het oorlogsgeweld de oorzaak van is geweest. In april 1918 deed hij verslag van zijn reis over Java, zijn eerste reizen over Celebes, de geboorte van hun eerste dochter Wendelina, de moeilijkheden met de oprukkende islam en zijn eerste dopelingen met Pasen 1918. In zijn tweede brief durfde hij de graaf om f 10.000,- te vragen, eventueel met behulp van andere vermogende discipelen van Jezus Christus, ten behoeve van de bouw van scholen, toko's en ziekenhuisjes.

Tweemaal is het gezin met verlof geweest in Nederland (juni 1924 tot januari 1926 en maart 1931/februari 1933 tot februari 1934), waarbij de kinderen voor hun opleiding in Nederland achterbleven. Hendrik en Anna overleefden met de oudste dochter Wendelina (Ineke) de Japanse gevangenschap en keerden in 1946 voorgoed terug naar Nederland. Zij zagen toen hun andere kinderen na ruim twaalf jaar weer terug. Ineke bleef als onderwijzeres aan de Ambonese school achter. Op zoek naar een permanent onderdak verbleven ze drie maanden bij 'oom Arris en tante Ger' in Elst.

Na van 1948 tot 1952 predikant te zijn geweest in Oudega vertrok het echtpaar naar rusthuis De Klokkensbelt te Almelo waar Hendrik eind 1952 overleed. Anna vertrok naar Den Haag en overleed in 1971 in Rotterdam.

Anna Snijder begon haar memoires met een beschrijving van Elst in 1915 als zij met Hendrik zijn ouderlijk huis in Elst bezoekt. We lezen met haar mee.

Het ouderlijk huis

'Ik ga nu beschrijven, hoe ik de oorspronkelijke woning zag bij mijn eerste bezoek aan mijn aanstaande schoonouders, in de herfst van 1915; ik was toentertijd nog onderwijzeres aan een meisjesschool in Den Haag.

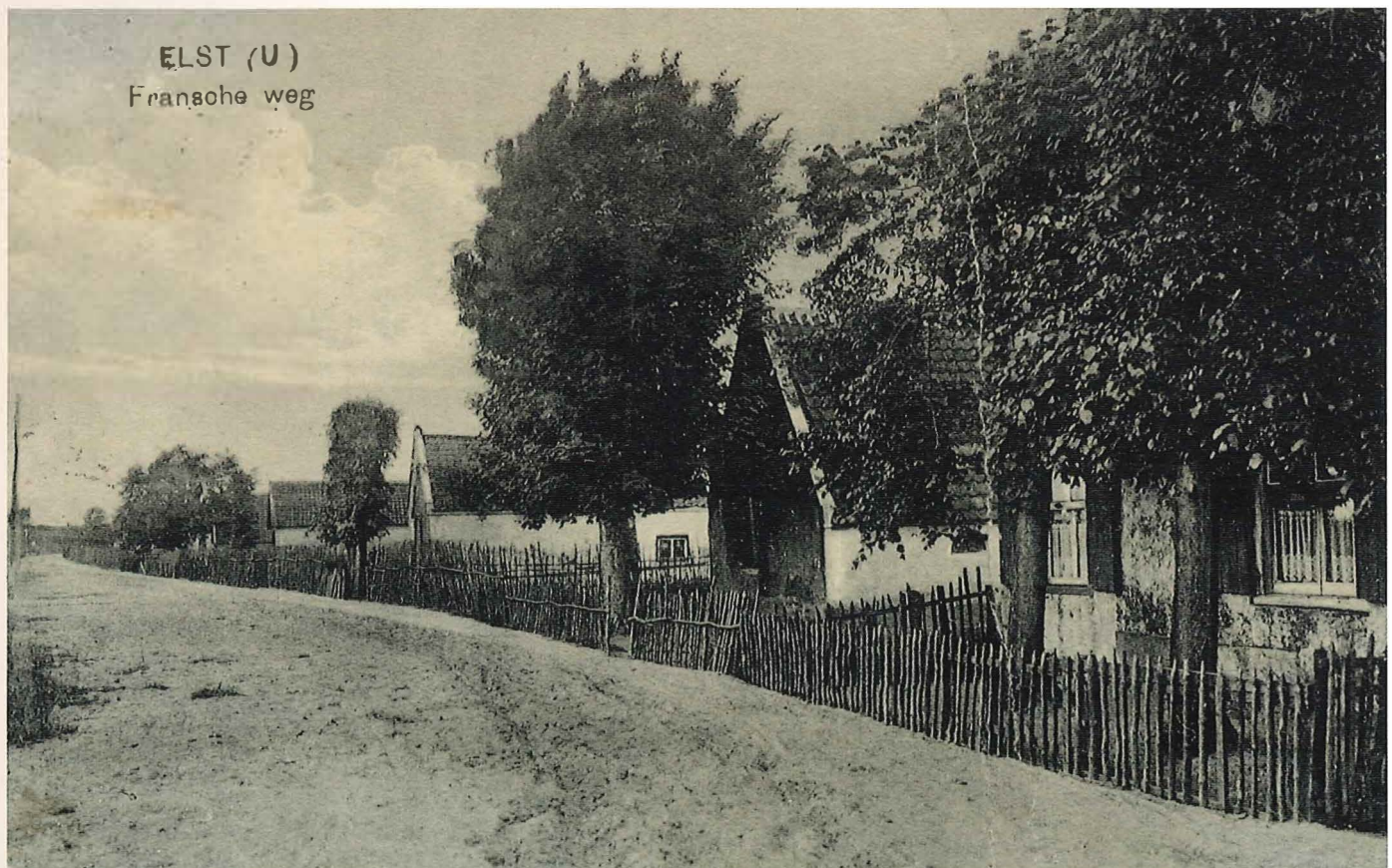
Vader (Hendrik, red.) haalde mij in de ochtend onder schooltijd af, terwijl ik gymnastiekles gaf. We reisden naar Utrecht en vandaar met de stoomtram naar Elst. Het was al donker, toen we bij de kerk uitstapten en, rechtsaf, een zijpad insloegen. Het had geregend, de Houweg was modderig, hier en daar waren zelfs grote plassen. Bij een daarvan bleef hij staan en zei: "Sla je armen maar om mijn hals, dan draag ik je er over." Voorzichtig zette hij mij een eind verder neer en we baggerden voort tot we het licht uit de ouderlijke woning in zicht kregen. Nog voorbij een grote tabaksschuur en we waren er!

Ik zag een kleine boerenwoning met een bemost pannendak en een laag venster, dat nog lager leek door een grote

↑ Anna Snijder en Hendrik van der Klift in 1915. Zij hadden elkaar pas leren kennen. Hendrik vertrok nog in datzelfde jaar naar Celebes. Anna zou hem in 1917 volgen.

↓ Van de Houweg zijn er weinig foto's bewaard gebleven en al helemaal niet van de paar huizen die daar omstreeks 1915 stonden. Het ouderlijk huis van Hendrik van der Klift aan de Houweg moet er ongeveer hebben uitgezien als deze kleine woningen aan de Franseweg.

← Aan de Houweg lagen tabakslanden. Hendrik van der Klift was als dertienjarige van school gekomen en moest geld verdienen. Ook hij werkte in de tabaksverwerking.

Grootvader had na de begroeting weer in zijn rieten stoel bij de kachel plaats genomen, en kauwde vergenoegd op zijn pruim, waarbij hij nu en dan een straal tabakssap in de kolenbak spooeg, die met gruis gevuld was. 's Lands wijs, 's lands eer. Straks wordt het toch in de kachel geschept, dacht ik. Ook in deze kamer waren bedsteden, voor vader en moeder en vroeger voor de meisjes, die al lang getrouwd en uit huis waren. In de voorste bedstee bij het raam aanschouwde de kleine Hendrik van der Klift dus het levenslicht op 1 januari 1885.

Des avonds at men nog vóór het naar bed gaan een bródseltje, dat is karnemelkse pap met appelen, anijszaad en stroop erin gekookt. Aangezien we pas gegeten hadden, moesten we hiervoor ditmaal bedanken. Ik zou logeren bij meester Arnoldussen, hoofd der school te Elst, met wiens oudste zoon Arnold vader (Hendrik, red.) zeer bevriend was. Alvorens de tocht naar hun huis aan de Dorpsstraat te ondernemen, moest ik even van het toilet gebruik maken. Vader stak de stallantaarn aan en ging mij voor, het gangetje door, een deur door, een ruime deel over. Daar stond een groot fornuis, in de schoorsteen hingen zijden spek en worsten en bosjes kamille tegen de kiespijn en tegen de verkoudheid. Een tafel met stoelen bewees, dat hier werd gegeten als er geen gasten waren. Door de buitendeur kwamen we in de boomgaard. We sloegen rechts af, liepen langs het varkenshok, waar twee kolossale beesten lagen te soezen, en bereikten een groen geverfde kast, die tegen het huis leunde. Dit was de w.c., een ton met een bril erop, een pakje krantenpapier aan een spijker, een hartvormig uitgezaagd lucht- en lichtgat in de deur.

Zijn kinderjaren

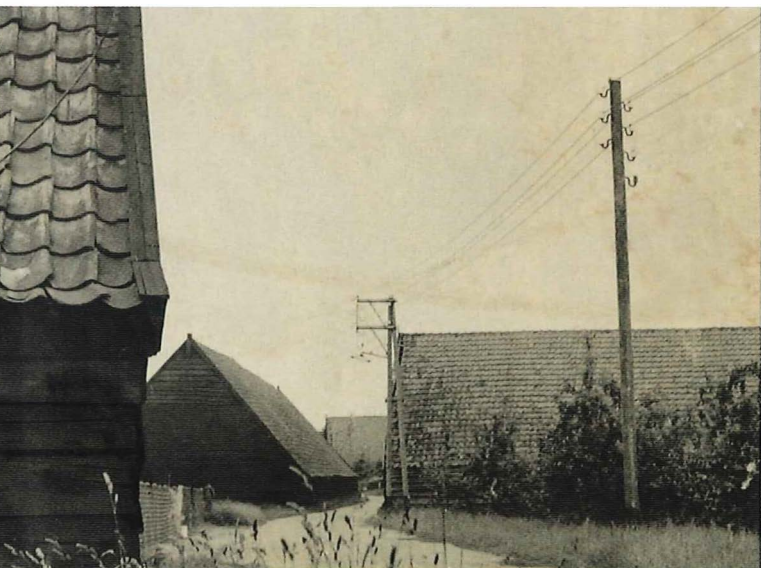
Kleine Hendrik was niet de meest robuuste van de (eerste, red.) acht kinderen. Hij was tener, had een smal, maar schrander gezichtje. De burens vonden hem een "oakelig pipsie", dat vast niet oud zou worden. Maar hij mankeerde toch zelden wat, behalve als hij in de hof onrijpe kruisbessen had gegeten. Dan moest warme kamillethee de buikpijn verdrijven.

Zijn jeugdherinneringen gaan terug tot de tijd waarin hij nog een jurk droeg, rood met gele blokjes. Hij moest toen met moeder mee in de stoomtram naar grootmoeder in het Veên (Veenendaal), maar verkoos niet in dat rokend en snuivend monster getild te worden. "Ik wil niet in die wolf", verklaarde hij beslist. Een "ballegie" verzoende hem met zijn lot en zo aanvaardde hij zijn eerste reis. Enige tijd daar-

← Net als elders in Elst stonden aan de Houweg vele tabakschuren. Een groot deel van Elst werkte omstreeks 1915 in de tabak.

notenboom er vóór. Hij tilde de klink van de deur op en we stapten een gangetje binnen. Tegelijk ging de huiskamerdeur open en viel het lamplicht op een kleine, gezette vrouw met een Utrechts geplooid mutsje op en een grote bonte schort voor. Dat was moeder Van der Klift. Bij het schijnsel van de petroleumlamp zag ik in het gangetje twee deuren, die bedsteden verborgen, waarin vroeger de jongens sliepen.

We moesten dadelijk binnenkomen, jas en mantel werden te drogen gehangen bij de kachel, en wij in twee leunstoelen aan tafel gezet. Bedrijvig en innig verheugd diende moeder het avondeten op, voor ons tweeën: varkenskarbonaadjes, aardappelen en gestoofde peertjes. Dat smaakte. Ik kreeg een bonte schort voor.

↑ Klassenfoto uit omstreeks 1900 gemaakt bij het schoolgebouw aan de Rijksstraatweg. Geheel rechts meester Boks die enige jaren daarvoor Hendrik van der Klift in de klas had gehad. Met extra lessen bereidde hij hem voor op zijn latere studie aan de Zendingsschool.

↓ In de oude pastorie bij de kerk aan de Rijksstraatweg woonde dominee Van den Brink. Net als de schoolmeester steunde hij Hendrik van der Klift in zijn pogingen naar de Zendingsschool te kunnen.

Herv. Kerk met Pastorie Elst.

↑ Hendrik van den Brink – hier uiterst rechts – met zijn gezin in Curaçao. Tussen 1896 en 1903 was hij als hervormd predikant verbonden aan de Verenigde Protestantse Gemeente in Willemstad. In 1903 werd hij hulppredikant in Elst om twee jaar later als predikant te worden bevestigd.

na wilde hij met de zusjes mee naar de zondagsschool. Nu had de zondagsschool niet veel aantrekkelijks voor kinderen. De verhalen begrepen ze misschien wel, maar de te leren “versjes” hadden wel wat beter kunnen worden verklaard. Eens informeerde Heintje als oudere zuster bij Hendrik wat hij gezongen had die middag.⁶ “Als bij van Garderen rondom de ton ...” begon hij, maar kwam niet verder daar Heintje het uitproestte van het lachen. Toen ze wat bedaard was, zei ze: “Zó is het niet! Het moet wezen: “Als wij vergaderen rondom Uw troon ...”. Moeder vond zijn voornemen om mee te gaan naar de zondagsschool uitstekend, boende zijn snuitje tot het blonk, kamde zijn krullen terdege en wat hardhandig met de gemeenschappelijke kam en gaf hem ook een cent mee voor het busje met het negertje, dat dankbaar voor elke cent knikte, benevens een kerkpepermunt. Maar na enige malen was de aardigheid eraf en wilde hij niet meer mee. “Nu zál je mee”, zei moeder boos, “Je groeit nog op voor galg en rad”. Deze sombere voorspelling is gelukkig niet uitgekomen. Moeder was godsdienstig, las elke middag na het middageten een bijbelhoofdstuk voor, onder andere over “Ahoazioa”. De bijbel droeg duidelijk de sporen van druk gebruik, was vol ezelsoren en vetvlekken, maar ...

hij werd gelezen. Na afloop werd stil gedankt. Vader met de pet voor de ogen.

Ze regeerde haar troepje met vaste hand, niet omdat zij meende, dat dit de juiste manier van opvoeden was. Daarover brak men zich in die tijd en in die kringen weinig het hoofd. Neen, vaders toegevendheid maakte, dat zij de orde en tucht moest handhaven en dat deed ze met de harde hand. Als de ene partij te slap is, wordt de andere vaak te agressief.

Zij mocht dan bij de opvoeding soms ruw te werk gaan, in zaken was ze flink en doortastend. Het was haar taak de jonge kalfjes groot te brengen met de fles, tot ze na zes weken konden worden verkocht. Dit werk eiste veel geduld en zorg en het was haar trots een flink koppeltje te kunnen afleveren. De veekoper had echter liever te onderhandelen met vader dan met haar en kwam dan ook op een keer op

een tijdstip, waarop hij dacht dat zij uit was. Maar moeder was thuis. Met vader was hij het spoedig eens over de prijs, die aan de lage kant was. Nog juist voordat de koop werd gesloten, kwam moeder tussenbeide. "Och, wijf, maak dat je wegkomt, waar bemoei je je mee!", schreeuwde de vee-koper, waarop moeder repliceerde: "Ik heb ze met moeite met de fles groot gekregen en mag ik me er dan niet mee bemoeien? Je krijgt ze voor dat geld niet, versta je?"

Zó was moeder, streng, maar met een en al ijver voor haar gezin. Zij naaide alle kleren zelf, tot de jassen en petten toe. Ze maakte in, verzorgde de slacht, hielp op het land, was overal tegelijk en bakerde ook nog bij haar dochters en burens. En dat, terwijl ze moeilijk liep met een stok. Op zeer jeugdige leeftijd heeft een meisje haar laten vallen. Tengevolge daarvan is haar ene been misvormd; het sleepte haar na en zij liep mank.

"Gesteund door de predikant en het hoofd der school in Elst, en de kasteelheer van Huis Amerongen voltooid Hendrik van der Klift zijn opleiding als zendeling"

Eénmaal heb ik haar boos gezien. Ze vertelde hoe de vrouw van Kees, de oudste zoon op een na, haar kleintjes "verzuimde", en wilde niet dat ik in dat gezin kwam, waarvoor zij zich schaamde. Het was haar trots dat zij noch één harer kinderen de hulp van de diaconie had behoeven in te roepen. Als wij bedenken dat grootvader als landarbeider bij de "graaf" 's zomers *f* 7,50, zegge zeven gulden en vijftig cent, per week verdiende en in de winter *f* 4,-, dan hebben wij eerbied voor die familie.

Op school

Op school maakte Hendrik het best. Al gauw was hij nummer één van zijn klas. Daar in één lokaal twee klassen waren ondergebracht, luisterde hij, als hij klaar was, naar het onderwijs van de ouderen. Dit bemerkte de meester en het kwam wel eens voor dat hij, als een leerling het antwoord schuldig bleef, voor de klas werd gehaald, om de anderen te beschamen!

Met zijn twaalfde jaar had hij de lagere school doorlopen en moest nu gaan verdienen evenals de oudere broers. Hij vroeg nog voor een jaar te mogen blijven en dus de hoogste klas te doubleren. Met steun van zijn onderwijzer en hulp van moeder gelukte het de broers te vermurwen. Zij hadden medezeggenschap want zij gaven hun verdiensten aan het gezin. Moeder beheerde de kas en keerde aan ieder wat zakgeld uit. Slechts één jaar kon Hendrik nog blijven leren;

→ Graaf Aldenburg Bentinck nam Hendrik van der Klift aan als tweede huisknecht. Hij steunde Hendrik en gaf hem in zijn vrije tijd gelegenheid om op het Amerongse kasteel rustig te studeren.

toen was het afgelopen. Toch niet geheel! Want het hoofd der school te Amerongen, meester Boks, en ds. H. van den Brink, de plaatselijke hervormde predikant van Elst, trokken zich de jongen aan en gaven hem enkele uren per week les. Hijzelf begon van zijn zakgeld boeken te kopen, het eerste was een atlas, en ze te lenen uit de leesbibliotheek te Amerongen. Hij las rijp en groen maar toch het liefst over ontdekkingsreizen naar verre landen. Eens op een winteravond, komend van Amerongen, zag hij terzijde van de weg bij een boerderij een witte gedaante. Een spook? Elst geloofde nog aan spoken, er leefde nog een oude vrouw die behekst was. Het angstzweet brak hem uit en hij durfde die plek niet voorbij. Maar hij had geleerd te bidden, te praten met God, die zo machtig en sterk was. Hij werd kalm en zette het op een lopen. Dichterbij gekomen, hoorde hij roepen: "Hedde gij Saf ook gezien?" Het was Mijntje met een witte schort voor, die op haar vrijer Safferijn stond te wachten.

Naar het kasteel

Hoe hij daar kwam, kan tante Bep van den Brink (Elizabeth, dochter van ds. Van den Brink, red.) beter vertellen dan ik. Ze deed dit in een brief na vaders (Hendrik, red.) overlijden, op mijn verzoek.⁷ "Hendrik had lust gekregen om zending te worden. Hoe mooi vader (ds. Van den Brink, red.) dat ook vond – toch moedigde hij dit verlangen niet aan uit vrees, hem voor de gemeente te zullen verliezen, daar zijn invloed op de jeugd groot was. Maar Gods weg was anders.

Iemand van het personeel van graaf Bentinck van Amerongen vroeg op een dag aan de melkrijder Pluigers, of hij niet een jongeman kende die geschikt zou zijn om tweede huisknecht te worden bij graaf Bentinck.⁸ “O, jawel”, zei Pluigers, “bij ons op het dorp is wel een geschikte jongen, Hendrik van der Klift.” Toen hij bij de graaf werd ontboden en hem deze betrekking werd aangeboden, nam hij die graag aan. Daar zou hij in zijn vrije tijd gelegenheid krijgen om rustig te studeren. Hij kreeg een eigen kamer waar des winters gestookt kon worden.

Het ging bijzonder goed. De handen die de zware basaltstenen voor de Rijnkribben gesjouwd hadden, bleken ook heel geschikt om het zilver en het fijnste porselein en kristal te hanteren, en door zijn goed geheugen kon hij spoedig zonder een enkele fout de tafels dekken, waarop hij dan ook niets vergat. Slechts éénmaal brak hij een kostbare schaal van een Engels eetservies. Dadelijk ging hij het aan de gravin vertellen, die alleen zei: “Het is niet meer bij te stellen, maar trek het je niet aan, het was een ongeluk.” Hier leerde hij veel wat aan zijn opvoeding had ontbroken en hem later te pas zou komen. En toch bezat hij ook vóór dien tijd de beschaving des harten”.

Hier vervolg ik de brief van tante Bep: “Toen prinses Juliana (30 april 1909, red.) geboren was, gaf graaf Bentinck een groot diner. Hij was immers de voornaamste en zeker de rijkste edelman in den lande en daarom de latere gastheer van keizer Wilhelm II, die bij hem asiel vroeg.⁹ Vader (ds. Van den Brink, red.) was ook uitgenodigd en zat naast de gravin. Terwijl Hendrik in groot livrei de tafel diende, spraken de gravin en vader over hem. Vader zei: het is morgen een grote dag voor hem, want dan moet hij in Rotter-

dam zijn toelatingsexamen doen voor de Zendingsschool. Ja, antwoordde de gravin, we zullen hem erg missen, maar als God hem nodig heeft als zending, dan zullen we hem graag daarvoor afstaan.

Ik teken hierbij even aan dat de graaf hem de moderne talen Frans, Engels en Duits had willen laten leren, om hem daarna op zijn buitenlandse reizen mee te nemen als kamerdienaar. Vader wist van dit plan af maar bleef trouw aan zijn genomen besluit. “Toen vader na het diner, die avond laat, naar huis werd gebracht, mocht Hendrik meerrijden om in zijn ouderlijk huis te slapen en de volgende morgen heel vroeg met de eerste tram naar Driebergen te vertrekken. Welk een overgang: uit die bijna vorstelijke weelde te komen in het armelijke huisje en te slapen in de bedompte smalle bedstee met roodgebloemde gordijntjes in de gang, vlakbij de voordeur.

Zijn moeder vond het vreselijk dat hij naar dat verre land, naar die heidenen zou gaan. Ze zei dikwijls, dat ze hem liever “op het stro” (dood) zag liggen. Toen ze onder een stortvloed van tranen dit weer eens tegen hem zelf zei, werd het hem te machtig en zei hij: “Zeg dan maar, dat ik niet gaan mag, dan ga ik niet”. Dat bracht haar tot zichzelf. Ze begon te begrijpen dat ze zulk een offer niet van hem vragen mocht en verzoende zich met de gedachte hem te moeten afstaan”.

Ze was godsdienstig maar vaak bekrompen. Zo was tante Ger ook, die bijvoorbeeld niet handwerkte op zondag.¹⁰ Tante Bep vervolgt dan: “Later was ze erg trots op hem. Zo haalde ze dan een sigarenkistje van de kast om de laatst ontvangen brieven te laten lezen”.

Hij slaagde voor zijn toelatingsexamen. Er waren acht kandidaten waarvan drie slaagden, waaronder hij. Nu begon de studie met een proefjaar, ik vermoed in 1909. Het bestuur was er niet zo zeker van dat hij mee zou kunnen, gezien zijn gebrekkige vooropleiding.

Misschien is onder het lezen de vraag bij jullie opgekomen wie zijn studie op de Zendingsschool aan de Westzeedijk in Rotterdam zou bekostigen, daar hij onbemiddelde ouders had en zelf niet meer kon verdienen. Er waren twee bronnen van inkomsten. Het Nederlands Jongelingsverbond bekostigde zijn studie; de handel in Indische kruiden, onder andere Toemis Koetjing tegen galsteen, van de dames Van den Brink (Maria en Elizabeth, dochters van ds. H. van den Brink, predikant in Elst, red.) leverde de kosten van huisvesting op en de graaf voorzag hem bij tijd en wijle rijkelijk van zakgeld, zodat hij zijn kleren en boeken zelf kon betalen. Uit de militaire dienst had hij een aardig sommetje overgehouden zodat hij zijn intrede deed op Schooneberg, het zendingshuis aan de Westzeedijk 345 te Rotterdam, met een goed gevulde koffer met kleren.

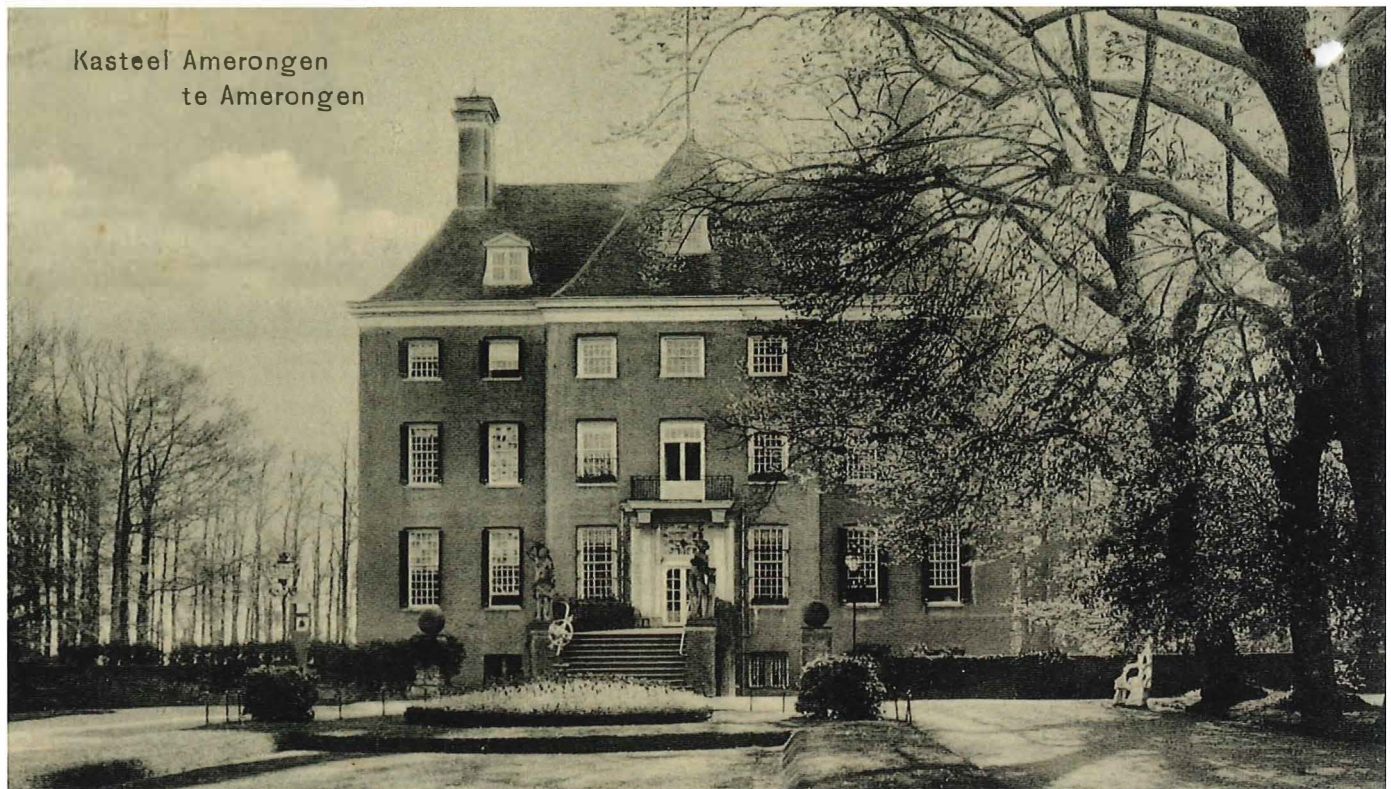
Algehele mobilisatie

Augustus 1914. De kerkklok luidde! Wat was er aan de hand? Oorlogsdreiging; algemene mobilisatie afgekondigd, ook Elst was in rep en roer. Paarden werden gerequireerd

↑ Op kasteel Amerongen ontvingen de graaf en gravin regelmatig gasten. Hendrik dekte de tafels met fijn porselein, kristal en zilver en bediende de gasten als ze hun diner genoten.

en moesten op een bepaald punt worden bijeengebracht. Alle dienstplichtigen opgeroepen naar de bedreigde grenzen. De gemeente werd uitgenodigd tot een bidstond, maar zij toonde weinig belangstelling. Dode rechtzinnigheid verlamde daar het geestelijk leven en maakte de harten ontoegankelijk.

Toen trokken Van der Klift en zijn vriend Arnold Arnoldussen erop uit, het hele dorp door. Huis aan huis wekten zij de mensen op om mee te gaan naar de bidstond, gebruik

↑ Hendrik was een prima kracht op het kasteel. De graaf wilde hem moderne talen laten leren om hem daarna als kamerdienaar mee te kunnen nemen op zijn buitenlandse reizen. Hendrik van der Klift bleef echter bij zijn ideaal om zending te willen worden.

makend van de angstpsychose die zich van het gehele dorp had meester gemaakt. Het was een zielkundig-juist moment om de gemeente terug te brengen tot God en Zijn dienst. En het kerkje liep vol, stampvol.'

Verantwoording

Met dank aan Nees van den Oosterkamp en Jan Quint voor hun hulp bij de totstandkoming van deze bijdrage.

Noten

- 1 Klift-Snijder, A.G. van der (1996), *'Geroepen, gezonden en gezegend'. Memoires van een zendelingsvrouw in Zuidoost-Celebes*, Zoetermeer. Geciteerd zijn passages van de pagina's 7 tot en met 12 en een deel van pagina 17.
- 2 Kerkelijk archief Hervormde Gemeente te Elst(U), Kerkenraadsvergaderingen 1903, 1905, 1910, 1911, correspondentie juli 1903, lidmatenboek 1904, 1909.
- 3 Het Utrechts Archief, Utrecht, T 11001 Archief Huis Amerongen, inv.nr. 453 Leggers van dienstpersoneel, 1903-1940; inv.nr. 476 Correspondentie, 1903-1940 Ziekte- en Ongevallenverzekering; inv.nr. 4347 Persoons- en correspondentiedossier Klift, H. van der, te Kolaka (Celebes) 1918.
- 4 Ds. Hendrik van den Brink, predikant van de Protestantse Gemeente te Curaçao, was met ziekteverlof in Nederland toen hij per 15 juli 1903 in Elst als hulpprediker werd benoemd. De kerkenraad besloot op 5 januari 1905 ds. Van den Brink, unaniem, met gesloten briefjes, tot hun predikant te beroepen. Hij was inmiddels op Curaçao eervol ontslagen. Bevestiging en intree vonden plaats op 26 februari 1905. Na 18 jaar had de gemeente te Elst weer een eigen predikant. Op zondag 26 november 1911 ging ds. Van den Brink met emeritaat.
- 5 Het Utrechts Archief, Utrecht, T. 1102-1 Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers. Archief van de Vereenigde Nederlandsche Zendingscorporaties (VNZ), 1947-1951, inv.nr. 4187 Klift, H. van der, zendeling-leraar Zuid-Oost Celebes, 1929-1947.
- 6 Hendrika (Heintje) van der Klift (1881-1963) was de op twee na oudste zuster van Hendrik van der Klift, gehuwd met Jan Bart Quint (1879-1966).
- 7 Elizabeth van den Brink, een dochter van H. van den Brink, predikant te Elst.
- 8 Graaf Godard John Charles George van Aldenburg Bentinck (1857-1940), heer van Amerongen. Hij erfde in 1879 het kasteel te Amerongen van zijn tante Elizabeth van Reede, die kinderloos overleed.
- 9 Keizer Wilhelm II vluchtte op 10 november 1918 naar Nederland en verbleef in Amerongen van 1918 tot 1920.
- 10 Indachtig het spreekwoord uit die tijd: 'Een zondagse steek houdt geen week'.

Over de auteur

Willem H. (Pim) Strous is erelid van de HVOOR en publiceert sinds 1991 over de geschiedenis van Rhenen.

RIE TERLOUW

Drie locaties voor het museum in Rhenen

Toen en nu

Vanaf 1938 was het Rhenens streekmuseum gehuisvest in De Brakken aan de Molenstraat 25. Begin jaren '80 wordt door het gemeentebestuur geconstateerd dat het gebouw onvoldoende beveiligd is. Hierdoor zijn de mogelijkheden voor exposeren beperkt en is de vaste collectie niet te verzekeren. Temperatuur en luchtvochtigheid kunnen niet worden geregeld en het op verantwoorde wijze opslaan in depot is een probleem. Vanaf 1981 wordt er nagedacht over een eventuele verplaatsing van het museum naar het Oude Raadhuis. Na bouwtechnisch onderzoek van De Brakken besluit het gemeentebestuur uiteindelijk om af te zien van restauratie en op zoek te gaan naar een nieuwe locatie voor het museum.

Aan het einde van 1983 doet de gelukkige omstandigheid zich voor, dat de garage van de Vrijwillige Brandweer Rhenen, aan de Kerkstraat nr.1, vrijkomt. De brandweer verhuist naar een nieuw onderkomen eerst aan de Herenstraat en later aan de Achterbergsestraatweg, dichtbij diverse uitvalswegen. Dit komt het snel kunnen uitrukken ten goede. Het gebouw aan de Kerkstraat is eigendom van de gemeente. Na bezichtiging ervan – in oktober 1983 – komt men tot de conclusie, dat het geschikt is om er het museum in onder te brengen. De Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen, die jarenlang een sluimerend bestaan

leidde, is in 1981 gereactiveerd. Bij de voorbereidingen om het museum te verplaatsen werken vereniging en museum nauw samen. Het gebouw De Brakken wordt in het voorjaar van 1984 verkocht aan een particulier, die – met inachtneming van de Monumentenwet – voor restauratie zal zorgdragen. Het nieuwe onderkomen, dat de naam Het Rondeel krijgt, is goed te beveiligen en biedt 80% meer expositieruimte.

Museum Het Rondeel

De opening van het nieuwe gemeentemuseum vindt plaats op 8 maart 1985. Bij die gelegenheid biedt de Stichting Gebroken Lente een bijzonder cadeau in langdurig bruikleen aan. Het is de balans, daterend uit het jaar 1771 en afkomstig uit het Rhenense Waaggebouw. Dit gebouw stond tot ongeveer 1947 op ongeveer 100 meter afstand van het nieuwe museum, tussen Cunerakerk en Oude Raadhuis. Door de goede beveiliging van het museum is het

nu mogelijk om topstukken uit de collectie tentoon te stellen. Het oudste voorwerp is een vuistbijl uit de oude steentijd, gevonden in de zandafgraving Kwintelooijen. Deze vuistbijl werd door Neanderthalers gebruikt als mes, maar kon ook als slagwapen worden gebruikt. Het is ongeveer 180.000 jaar oud en behoort tot de topstukken van de Nederlandse archeologie. In de jaren '30 werden aan de Friesesteeg in Achterberg drie gouden halssieraden gevonden uit de vroege middeleeuwen (circa 375 jaar na Chr.). De originele exemplaren bevonden zich in de jaren '80 in het Centraal Museum Utrecht. Een replica werd tentoongesteld in Het Rondeel. Later, toen er een beveiligde vitrine kon worden aangeschaft, kwamen de originele sieraden, die *De Goudschat* wordt genoemd, naar Rhenen. Ook worden er enkele voorwerpen uit het in 1812 afgebroken Koningshuis tentoongesteld, zoals een gebeeldhouwde fries en een lantaarn.

→ In 1959 fotografeerde Piet Terlouw het pleintje voor het poortgebouw dat de scheiding vormt tussen Frederik van de Paltshof en Kruisstraat. Hier waren een melkboer en een kapper gevestigd, en ook de brandweerkazerne lag hier.

← Vanaf de Frederik van de Paltshof een doorkijkje richting Kruisstraat en Kerkstraat. Ook de brandweergarage is te zien. Er zijn vier grote deuren aan de voorkant, van waaruit in 1959 de brandweer uitrukke.

→ De Kerkstraat tussen het Oude Raadhuis en de Cunerakerk; een opname van Piet Terlouw uit 1958.

Toen en nu

Nadat de Arbeidsomstandighedenwet in werking is getreden, blijkt Het Rondeel niet aan de hierin gestelde normen te voldoen. In 1997 wordt er opnieuw serieus over nagedacht om het museum naar het Oude Raadhuis te verplaatsen. Vijf jaar later, na de bouw van een nieuw gemeentehuis, heeft dit gebouw de functie van vergaderruimte voor onder andere de raad verloren. De daarop volgende jaren wordt het Oude Raadhuis bijna niet meer gebruikt. Omdat langdurige leegstand ongewenst is, besluit het gemeentebestuur om nieuwe plannen te ontwikkelen, in combinatie met noodzakelijke versterking van het naastgelegen museum. De uiteindelijke doelstelling is om de omgeving van het Oude Raadhuis, de kerk en het museum meer te verlevendigen. Vanaf 2008 wordt er intensief over nagedacht en vergaderd. Totdat uiteindelijk op 14 juni 2016 de raad besluit, dat museum en vvv in het Oude Raadhuis worden

ondergebracht. Na restauratie vindt de officiële opening van het (inmiddels zelfstandig) Stadsmuseum plaats op 19 december 2018.

Verantwoording

Bronnen

Archief van het Stadsmuseum Rhenen
Bultje, L. (2008), *Het Rondeel Rhenen. Hoogtepunten uit de collectie*, Amsterdam

Over de auteur

Rie Terlouw werkte tot 2014 bij de Gemeente Rhenen. De afgelopen tien jaar is zij medewerker in het museum van Rhenen.

← Dezelfde plaats maar nu door de ogen van kleindochter Kristel Lens in maart 2019. De panden zijn nauwelijks veranderd. Door de geparkeerde auto's krijgt het pleintje echter wel een heel andere aanblik.

MARTIJN BOOSTEN

Konijnenwaranden in Elst en Rhenen

Jachtterreinen in het Elsterbos en op de Heimenberg

Het nu alom tegenwoordige wilde konijn komt van nature niet voor in Nederland. Konijnen zijn in de middeleeuwen ingevoerd vanwege hun vlees en bont. Vanaf die tijd werden konijnen ‘gehouden’ in speciale jachtterreinen, zogenaamde konijnenwaranden. Ook in het Elsterbos en op de Heimenberg, zoals de Grebbeberg in het verleden werd genoemd, lagen konijnenwaranden.

Een interessante inkomstenbron

Konijnen komen van oorsprong uit Spanje en het zuiden van Frankrijk. Hoewel sommige bronnen beweren dat de Romeinen al konijnen in onze streken invoerden, wordt over het algemeen aangenomen dat het konijn pas in de middeleeuwen, rond de twaalfde of dertiende eeuw, in de Nederlanden is geïntroduceerd.¹ Konijnenvlees gold in de middeleeuwen als een delicatessen, in tegenstelling tot het vlees van de haas, waarvan men dacht dat het eten ervan leidde tot melancholie.² Ook konijnenbont was erg gewild. Dit maakte konijnen een interessante inkomstenbron voor de veelal adellijke landeigenaren. Daarom werden er speciale jachtterreinen voor konijnen ingesteld: konijnenwaranden. De term warande betekent oorspronkelijk ‘bewaren/ beschermen’ en is afkomstig uit Noord-Frankrijk.³ Een warande is vooral een juridisch begrip om een terrein aan te duiden waar een exclusief jachtrecht bestaat voor een of

“Voordat de waranden in het Elsterbos en op de Heimenberg in adellijke handen kwamen, waren ze eigendom van de bisschop van Utrecht”

meerdere diersoorten. Konijnenwaranden waren terreinen, variërend van enkele tientallen tot soms duizenden hectare groot, waarin konijnen werden gevangen door beroepsjagers. Soms waren konijnenwaranden afgebakend met aarden walletjes, sloten of kunstmatige omheiningen. Meestal waren de waranden echter alleen op papier begrensd.

Konijnen begaven zich daarom ook makkelijk buiten de warande. Konijnenwaranden kwamen vooral voor op de zandgronden, in de duinen, op de Utrechtse Heuvelrug, de Veluwe, Oost-Brabant en in Limburg. In Nederland lagen zeker enkele honderden konijnenwaranden.⁴

Bisschoppelijke waranden

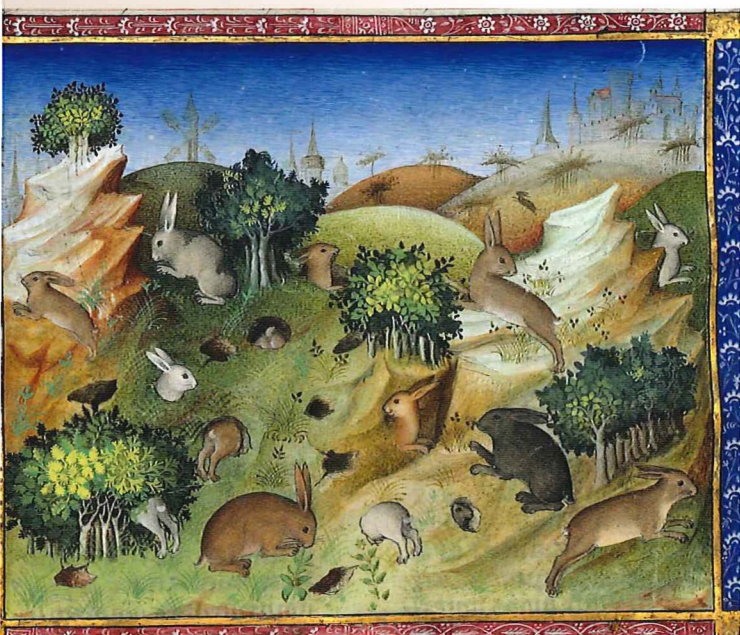
In het midden van de vijftiende eeuw bezat de bisschop van Utrecht een warande op de Heimenberg, zoals de Grebbeberg toen nog werd genoemd. Een van de residenties van de bisschop was destijds kasteel Ter Horst in Achterberg. Als de bisschop er niet was zorgde een kastelein, als plaatsvervanger van de kasteelheer, voor het beheer van de burcht en het bijbehorende rechtsgebied. Bij de aanstelling van Gerrit van Mulert tot kastelein van kasteel Ter Horst op 19 augustus 1462 wordt vermeld dat tot zijn werkzaamheden behoren het innen van de ‘pacht ende rentte van den wrant [*warande*] ende busch op Heijmenberch’. Aangezien de bisschop regelmatig op Ter Horst verbleef, is het aannemelijk dat hij op de Heimenberg ging jagen.⁵ Ook in het Elsterbos gelegen tussen Elst en Amerongen heeft de bisschop in 1495 een konijnenwarande, waarvan de jacht werd verpacht tegen een vergoeding in natura (een deel van de jachtbuit) en een som geld.⁶

In 1784 is de warande op de Heimenberg in bezit van graaf Frederik Christiaan Reinhard van Reede (1743-1808), kasteelheer van Amerongen en graaf van Athlone. Graaf Van Reede was onder meer luitenant-opperhoutvester van Utrecht. In die functie was hij verantwoordelijk voor het uitvoeren van de jachtwetten op de Utrechtse Heuvelrug.

Op peil houden konijnenpopulatie

In veel waranden werd er een actief beheer gevoerd om de konijnenpopulatie op peil te houden en daarmee de inkomsten uit de warande te optimaliseren. Er werden bijvoorbeeld (vrouw)tjes)konijnen uitgezet, roofdieren werden bejaagd en in de winter werden de konijnen bijgevoerd. Soms werden in waranden zelfs kunstmatige bergen aangelegd waarin gansen en hollen werden aangebracht. In diverse

↓ Landschap met konijnen. Konijnenvlees gold in de middeleeuwen als een delicatessen.

waranden golden er strenge regels om de konijnen te beschermen. Zo mochten jagers slechts een gelimiteerd aantal konijnen per week doden, werd voorgeschreven met welke middelen zij wel en niet mochten jagen en in welke periode. Op overtreding van deze regels stonden vaak forse geldboetes.⁷

Soms gingen de straffen zelfs verder. Bijvoorbeeld in Holland stond op het stropen van konijnen in de duinwaranden als straf het uitsteken van het rechteroog bij de eerste overtreding en het uitsteken van het andere oog bij herhaling. Bewoners die in of rondom de warande woonden waren bovendien verplicht om van hun honden een deel van één van de voorpoten af te hakken of af te knippen om te voorkomen dat de honden konijnenholen uitgroeven. Ook van huiskatten moesten de oren worden afgesneden, waarbij het idee was dat katten zonder een beschermende oorschelp zich niet in zandige konijnenholen zouden wagen.⁸ Kortom, rigoureuze maatregelen werden niet geschuwd om de opbrengsten uit de waranden zo hoog mogelijk te houden. Wel verschilden het beheer en de regels sterk per warande.

Over het beheer van de waranden op de Heimenberg en in het Elsterbos is weinig bekend. Uit archiefstukken wordt wel duidelijk dat in het Elsterbos eind vijftiende eeuw het belang van de 'canynenwarande' en andere soorten jacht voorop stond in het beheer van het bos.⁹

Jacht- en vangtechnieken

Konijnen in waranden werden op verschillende manieren bejaagd en gevangen. De meest toegepaste methode om

↓ Rechtsboven gebruikt de jager een fret om een konijn uit zijn hol te jagen. Bij de uitgangen werden netten geplaatst om de vluchtende konijnen op te vangen.

konijnen te vangen was het fretteren. Hierbij gebruikte de jager een fret om een konijn uit zijn hol te jagen. Wanneer het konijn wegluchtte werd het door de buiten het hol wachtende jager geschoten of door honden gevangen. Ook werden bij de uitgangen netten geplaatst om de vluchtende konijnen in te vangen. Om te voorkomen dat de fret het konijn in het hol al dood beet, werd de fret vaak gemuilkorfd of werd zelfs de bek dichtgenaaid. Om het illegaal stropen met fretten tegen te gaan was het in sommige gebieden verboden om fretten te houden voor personen die zelf geen waranden hadden. Een andere methode om konijnen te vangen was het zogenaamde delven, waarbij het hele konijnenhol werd uitgegraven. Ook het stommelen werd toegepast, waarbij de konijnen uit hun hollen werden gejaagd door op het hol te stampen of met een stok in de gaten te wroeten.¹⁰

↓ Deze gravure is onderdeel van een achthoekig bord met jachtscènes. Weergegeven wordt dat konijnen op vele manieren gevangen kunnen worden.

→ Gezicht vanaf de Heimenberg omstreeks 1745 richting de Veluwe. Dit kale heidegebied met struiken in plaats van bomen wordt nog steeds gebruikt als jachtgebied.

Schade aan bossen en landbouwgewassen

De steeds groter wordende konijnenpopulaties in en buiten de waranden zorgden voor steeds meer schade aan landbouwgewassen. Ook in de bossen veroorzaakten konijnen veel schade aan jonge bomen en hakhout. Vanuit de landbouw en bosbouw was er daarom een toenemende oppositie tegen konijnenwaranden.¹¹ Een mooi voorbeeld hiervan vormen de door Du Cloux in 1783 verzamelde *Requesten tegens den aanwas van grof wild en conynen, binnen de provincie van Utrecht*. In dit boekje gericht aan de Staten van Utrecht pleiten diverse auteurs voor het opheffen van de konijnenwaranden vanwege de schade die de konijnen teweegbrengen. Ook wordt er gepleit voor het opheffen van het exclusieve jachtrecht voor de adel en de regenten.

In dezelfde periode liet ook een andere briefschrijver zich uit over de schade die de konijnen veroorzaakten. Onder het pseudoniem Jan voor de Vuist schrijft hij in het weekblad *De Politieke Kruyer* over de 'verderffelijke populatie der konynen in zyne [luitenant-opperhoutvester Athlone]¹² warande op den Heimenberg tusschen Rhenen en de Grebbe gelegen, en de groote schaade die door dezelve veroorzaakt word aan de goederen en bezittingen in die districten'. De briefschrijver is dan ook verheugd dat de luitenant-opperhoutvester de (oud-)burgemeesters Van Deventer en Metz en de jonge dokter Metz uit Rhenen toestemming heeft gegeven om konijnen te jagen in de warande. Blijkbaar waren dit fanatieke jagers, want volgens

de briefschrijver verblijven deze jagers 'byna dagelijks op den Heimenberg. Welk een iever!'. Blijkbaar mochten de jagers niet in de hele warande jagen: 'het bosch om de Konings-tafel, dat wel het voornaamste is, heeft de Graaf voor zig behouden'. De briefschrijver is wel van mening dat de jagers nogal rigoureuus te werk gingen omdat ze 'alles dood schieten, wat hun voorkomt, geen Haas of Patrys laten zy ontsnappen'. Hij stelt daarom dat de 'Lieutenant Opperhout-

↓ Konijnen werden ook met rook uit hun holen gejaagd, waarna ze door jagers in fuiken werden gevangen, werden afgeschoten of door honden werden gevangen.

vester verplicht is deze permissie tot schieten in te trekken en hen alleen te bepalen tot fretteeren'.¹³

Einde van de waranden

In de late middeleeuwen was de bloeitijd van de waranden. Vanaf de zestiende eeuw begon de economische betekenis van de waranden af te nemen. Samen met de steeds groter wordende protesten vanuit de land- en bosbouw, zorgde dit

in de achttiende eeuw voor het verdwijnen van de konijnenwaranden. Vermoedelijk hebben begin negentiende eeuw de laatste konijnenwaranden opgehouden te bestaan.¹⁴

De warande in het Elsterbos heeft waarschijnlijk al eer-

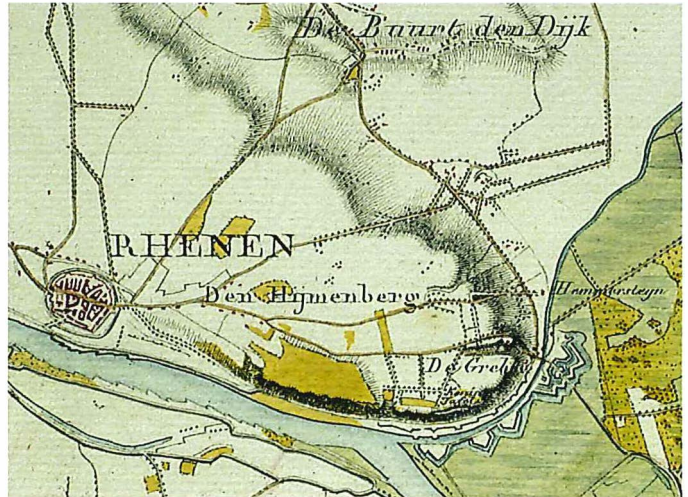
↓ De noordelijke flank van de Laarsenberg. Niet ver hiervandaan moet de warande hebben gelegen die zorgde dat de bisschop van Utrecht hier op konijnenjacht kon.

← In 1784 is de warande op de Heimenberg in bezit van graaf Frederik Christiaan Reinhard van Reede (1743-1808), kasteelheer van Amerongen en luitenant-opperhoutvester van Utrecht. In die rol was hij verantwoordelijk voor het uitvoeren van de jachtwetten op de Utrechtse Heuvelrug.

↓ De Heimenberg kende in 1793 nauwelijks begroeiing. In de spaarzame bossages rond de Koningstafel zal vermoedelijk de warande gelegen hebben.

der opgehouden te bestaan. Het Elsterbos is eind zestiende eeuw ten onder gegaan als gevolg van overmatig oogsten van hout en het weiden van vee in het bos. In 1714 wordt het voormalige bos door de Staten van Utrecht verkocht aan de heer van Amerongen, de graaf van Athlone. Het bestaat dan uit een kaal heidegebied met wat nietig houtgewas.¹⁵ De warande is dan vermoedelijk al opgeheven.

Zoals eerder vermeld, was de warande op de Heimenberg eind achttiende eeuw nog in gebruik. De eigendommen van de heren van Amerongen op de Heimenberg werden in 1844 op een openbare veiling verkocht aan Baron van Knobelsdorff, eigenaar van huis Heimerstein aan de voet van de berg.¹⁶ Het is niet bekend of op de Heimenberg ten tijde van de verkoop nog een konijnenwarande lag.

Verantwoording

Noten

- 1 De Rijk (1988)
- 2 Zanderink (2010)
- 3 Renes (2005)
- 4 De Rijk (1988)
- 5 Van Iterson (1932), 624
- 6 Buis (1985), 127
- 7 De Rijk (1988); Zanderink (2010)
- 8 Buis (1985), 348; De Rijk (1988)
- 9 Buis (1985), 127-128, 287-288
- 10 De Rijk (1988)
- 11 De Rijk (1988); Du Cloux (1783)
- 12 Oftewel graaf Frederik Christiaan Reinhard van Reede
- 13 Voor de Vuist (1784)
- 14 De Rijk (1988)
- 15 Buis (1985), 131
- 16 Deys (1988)

Literatuur

- Buis, J. (1985), *Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis. Deel 1. Bosgebruik, bosbeheer en boswetgeving tot het midden van de negentiende eeuw*, Utrecht
- Cloux, A. du (1783), *Bundel van requesten tegens den aanwas van grofwild en conynen, binnen de provincie van Utrecht, en voornamentlyk aan den bergkant grasende, etc.*, Utrecht
- Deys, H.P. (1988), '60-400 jaar Heimerstein. Korte geschiedenis van Heimerstein en haar bewoners', in: *Oud Rhenen* 7, nr 3, 1-32
- Iterson, W. van (1932), *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*, Leiden
- Renes, J. (2005), 'Wildparken in Nederland. Sporen van een oude vorm van faunabeheer', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 23, nr 1, 21-34

- Rijk, J.H. de (1988), 'Geschiedenis van het konijn *Oryctolagus cuniculus* in Nederland', in: *Lutra* 31, nr 2, 101-131
- Vuist, J. voor de (1784), 'Brief van Jan voor de Vuist, over het onbehoorlijk jagen van de Heeren Metz in het district van Rhenen', in: *De Politieke Kruyer* 2, 1463-1464
- Zanderink, R. (2010), 'Het begin van de konijnencultuur in de Lage Landen (deel 1)', in: *Kleindier Magazine* 124, nr 4, 25-31.

Over de auteur

Martijn Boosten is werkzaam als senior adviseur bij Stichting Probos. Daarnaast is hij lid van de Monumentencommissie van de Gemeente Rhenen.

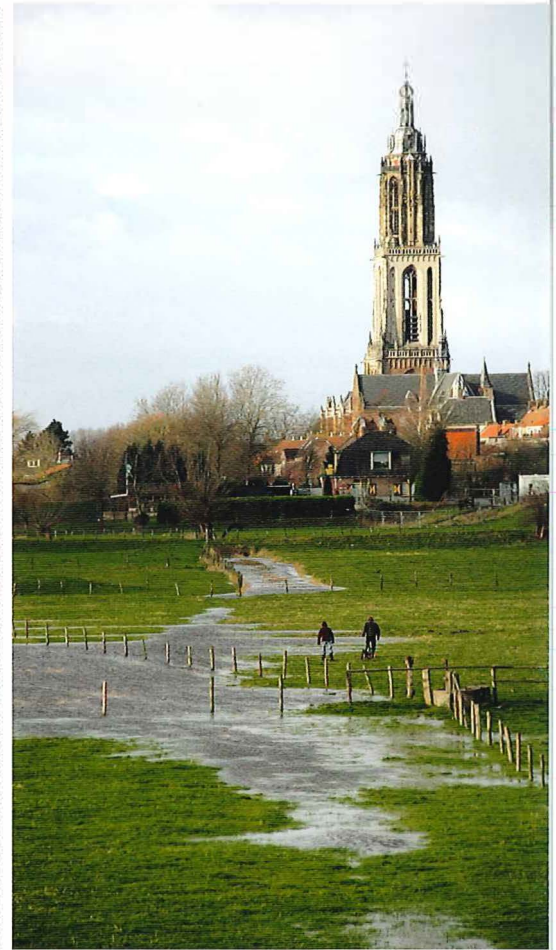
Cultuurhistorische waardenkaart vormt een belangrijk hulpmiddel bij een optimaal erfgoedbeleid

Gemeenten zijn sinds 2012 verplicht cultuurhistorie expliciet mee te wegen in de ontwikkeling van ruimtelijke plannen. Bij het vaststellen van dergelijke plannen en het verlenen van vergunningen bestaat de wettelijke plicht om hierbij met de waarden van ons landschap, de bodem en het erfgoed rekening te houden. De gemeente Rhenen wil om die reden voor de gehele gemeente een cultuurhistorische waardenkaart opstellen. Ook de gemeenten Renswoude, Woudenberg en Utrechtse Heuvelrug beschikken nog niet over een dergelijke cultuurhistorische waardenkaart. Samen met Rhenen wordt onder leiding van gebiedsbureau O-gen voor deze vier gemeenten een inventarisatie gemaakt van alle cultuurhistorische waarden om te komen tot een viertal in opzet met elkaar vergelijkbare kaarten.

De lijst met objecten – variërend van woningen tot kerken, en van grensstenen tot dijkhuisjes – levert een groot aantal stippen op de kaart op. Maar ook naar de onderlinge samenhang van al deze monumentale waarden wordt gekeken. Zo vult de kaart zich met punten, lijnen en vlakken waaraan steeds een waardering wordt

gekoppeld. Ook ensembles van gebouwen, landschappen, en de ondergrond met archeologische waarden krijgen een plek op de kaart. Als er gekomen wordt tot planvorming binnen de ruimtelijke ordening kan al in een vroegtijdig stadium de cultuurhistorie van Rhenen worden meegenomen in de te maken plannen. Het is veel makkelijker om in deze eerste fase rekening te houden met de kwaliteiten van ons erfgoed dan dat in een veel later stadium plannen moeten worden aangepast.

Uiteindelijk wil de gemeente toewerken naar een online raadpleegbare publiekversie van de cultuurhistorische waardenkaart. Met de provincie Utrecht heeft de gemeente Rhenen in een cultuurpact afgesproken elkaar te willen versterken op het gebied van erfgoed en cultuur. Een dergelijke online kaart – aldus de visie van beide overheidslagen – kan ertoe bijdragen dat het erfgoed beter zichtbaar en beleefbaar wordt gemaakt. Naast de rol binnen de ruimtelijke ordening die deze kaart speelt, zou het toerisme er ook profijt van kunnen hebben als we meer besef en meer draagvlak creëren voor ons erfgoed.

↑ De verlande rivierarm in de uiterwaard bij de Schoutenboomgaard is nog goed in het landschap te herkennen.

↓ Net ten oosten van landgoed De Tangh ligt een voormalig smeltwaterdal. De gronden waren groener en vruchtbaarder dan de omgeving en zijn daardoor de oudste landbouwgronden van Rhenen.

BERT HUISKES

Gezicht vanaf het Paardenveld, 1917

Pendelen tussen ziekbed en schetsboek

Gisteren was hij na zijn terugkeer van het ziekenbezoek aan zijn vrouw de steile zandweg opgegaan. Hij had zich vlak voor het hoogste punt omgedraaid, was wat heen en weer gelopen en had de plek gevonden die hem een mooie compositie van toren en vergezicht bood. De schets stond vlot op papier en op weg naar beneden knoopte hij nog een praatje aan met twee spelende schoolmeisjes. Vandaag had hij opnieuw de tram naar het sanatorium genomen. Hij vroeg zich op de terugweg af of hij de meisjes zou opnemen in zijn schets of dat hij ze later uit zijn geheugen in het schilderij zou figuren. Even voorbij het Onderlangs zag hij dat achter de spoorbrug de lucht betrok. Eenmaal uitgestapt – pal voor zijn hotel – besloot hij zijn dagelijkse wandeling uit te stellen tot na de maaltijd en de zomerbui binnenshuis af te wachten. Dan kon hij ondertussen bij daglicht met een brief zijn vriend op de hoogte stellen van zijn wel en wee. Hij zette zich bij het tafeltje aan het raam van zijn kamer en schreef: *Hotel Koning van Denemarken, Rhenen, 11 Augs - '17*
Waarde van Looy,
Dezer dagen dacht ik je eens te laten hooren hoe het Coba gaat en nu komt je brief. Zij is nog steeds in het Sanatorium Dr. Lingbeek te Heelsum en het zal haar zeker groot genoeg doen "Jaapje" te ontvangen. Sedert je bij ons was zijn wij helaas niet vooruit gegaan, hetgeen een zachtere uitdrukking is voor steeds een beetje achteruit.¹

De openingsalinea zou goed op deze manier gebeurd kunnen zijn, al mogen we dat slechts vermoeden op grond van het schilderij en de brief die wij kennen. De

↑ Deze krijttekening diende als voorstudie voor het schilderij dat Tholen maakte van het Paardenveld.

↓ Het hoogste deel van het Paardenveld was in het begin van de twintigste eeuw niet veel meer dan een zandpad. Pas veel later zou het een doorgaande weg richting Veenendaal worden.

ontmoeting met de twee meisjes is daarom ook gefingeerd, maar niet onmogelijk afgaande op een inspirerende foto die van het Paardenveld uit het begin van de twintigste eeuw bewaard is gebleven.²

Willem Bastiaan Tholen

Coba is de echtgenote van de Haagse schilder Willem Bastiaan Tholen (1860-1931), die zich hierboven richt tot zijn vriend, schilder/schrijver Jacobus van Looy, auteur van de dan net verschenen

autobiografische fragmenten *Jaapje*. Sinds het najaar van 1916 kuurde Coba in de heilkliniek van dr. Lingbeek in Heelsum.³ Ze leed aan de tering en zou daar in februari 1918 aan bezwijken. In dat anderhalve jaar bezocht Tholen haar trouw en verbleef dan enkele dagen in Rhenen, dat vanuit Den Haag met de trein goed te bereiken was. Voor de deur van de Koning van Denemarken kon hij de tram naar Heelsum nemen. Zijn herhaald verblijf naar Rhenen in die periode

↑ Gezicht vanaf het Paardenveld van de hand van Willem Bastiaan Tholen, met op pagina 32 een zelfportret uit 1914.

leverde meer dan een handvol schilderijen op, waarvan het huidige Stadsmuseum er één in depot bewaart en het afgebeelde doek heeft opgenomen in de vaste presentatie.⁴ Enkele jaren geleden kon van het gezicht vanaf het Paardenveld ook de voorstudie op papier worden verworven.

Verantwoording

In de collectieadministratie van het museum staan de schilderijen geregistreerd onder de nummers Bho40 en Bho62, de krijttekening onder nummer Baz90. Het gezicht vanaf het Paardenveld is in 2006 aangekocht met middelen uit het fonds van de Stichting Voormalig Gast- en Weeshuis, Rhenen. De schets is in 2013 aangekocht door de Stichting Vrienden van het Gemeentemuseum Het Rondeel te Rhenen.

Noten

- 1 De volledige brief is te raadplegen op <https://www.geheugenvannederland.nl/nl> onder permalink <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:SL01:SL001wo01135>
- 2 Deys, H.P. (1981), *Achter Berg en Rijn. Over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen*, Wageningen, nr 394, pagina 136
- 3 Jong, A. de (1993), *Willem Bastiaan Tholen, 1860-1931*, Assen, pagina 83

- 4 Als u op de website <https://www.geheugenvannederland.nl/nl> in het zoekveld ingeeft <tholen rhenen> vindt u behalve de geciteerde brief ook meer voorbeelden van het beeldende werk, dat in Rhenen is ontstaan.

Over de auteur

Bert Huiskes is archeoloog en oud-conservator van voorheen Museum Het Rondeel in Rhenen.

JAN MAARTEN DOORMAN

Tramverkeer hersteld na de meidagen 1940

Belangrijke rol bij de afvoer van puin

Op 10 augustus 1940 maakte D.A. Cornelis, liefhebber van het tramwegaanpak, een foto die paste bij de omstandigheden waarin Rhenen zich op dat moment bevond. De binnenstad was drie maanden daarvoor onherstelbaar verwoest. Grote hoeveelheden puin werden in de maanden daarna via de tram afgevoerd.

Rechts op de foto 'Het Klooster', zoals de dependance van De Koning van Denemarken heette. Achter de bovenleidingsmast is de bakkerij van Roelof van Voort-

huizen zichtbaar. Het op de weg aangelegde smalspoor is van de Nederlandsche Heidemaatschappij en was bedoeld om het puin via kiepkarretjes af te voeren naar de Kuilweg.

Hernieuwde aanvang

Voor de Nederlandsche Buurtspoorweg-Maatschappij (NBV) was het een heel karwei om na de verwoesting van 13 mei 1940 de zaak weer rijdende te krijgen. Al op 20 mei lukte het om de dienst van Amersfoort naar Rhenen stad weer in

↓ Nadat op 13 mei 1940 Rhenen in brand was geschoten, was het zaak het achtergebleven puin af te voeren. De tram van de NBV werd ingezet bij het transport richting Doorn. De beide NBV-medewerkers poseren ter hoogte van de Zaal van Altena, zoals de dependance van de Koning van Denemarken werd genoemd. Spoedig daarna werd een begin gemaakt met de wederopbouw van de Frederik van de Paltshof. Het huidige straatbeeld lijkt in niets op de situatie in augustus 1940.

gang te zetten. Na het plaatsen van de nieuwe bovenleiding op 23 mei door de binnenstad kon op 24 mei de gehele dienstregeling tot de remise worden hervat. Van groot belang was ook het opstarten van het goederenvervoer eind mei. Een gevolg van dit laatste was dat op 17 juni 1940 een speciale tramdienst kon worden aangevangen voor het vervoer van puin van Rhenen naar Sandenburg bij Doorn. De tram werd voor de NBM weer een belangrijk vervoermiddel want de autobussen werden al snel deels gevorderd door de Duitse Wehrmacht.

Materieel

Paradoxaal genoeg bood de oorlogssituatie de NBM ook weer kansen. Door de populariteit van de vrachtwagen voor de Tweede Wereldoorlog was het goederenvervoer per tram op 1 augustus 1938 gestaakt. De op de foto afgebeelde tram is een elektrische motorgoederenwagen die met de stopzetting van het goederenvervoer in 1938 uit dienst was genomen. Eind mei 1940 kreeg deze motorgoederenwagen met nummer 62 een nieuwe kans met de herintroductie van het goederenvervoer. Gelukkig had de NBM het rijdend materieel met de voornaamste inventaris begin mei 1940 op tijd geëvacueerd. Deze motorgoederenwagen had al een bewogen verleden. In 1912 was hij door de Ooster Stoomtram-Maatschappij (OSM) in dienst gesteld als Benzo elektrische motorwagen. Dit vervoermiddel was voorzien van een benzinemotor die een elektrische installatie aandreef. Vanwege de elektrificatie werd hij in 1926 verbouwd tot een elektrische motorgoederenwagen. In 1946 werd hij uit dienst genomen en in 1948 is de romp verkocht en verbouwd tot noodwoning voor monteur H.A. de Jong (1916-1984). In 1949 was de noodwoning nog aanwezig bij de remise.

Personeel

Een groot deel van het vooroorlogse personeelsbestand had te lijden van de opkomst van de autobus. In de loop van 1936 besloot de directie van de NBM de tramdienst om te vormen tot een bus-

↑ Dienstpjet van een conducteur van de Nederlandsche Buurtspoorweg-Maatschappij (NBM)

maatschappij. Met als resultaat dat de lijndienst tussen Rhenen en Arnhem in 1937 werd opgeheven. Het opheffen van dat deel van de dienst en een jaar later het stopzetten van het goederenvervoer had gevolgen voor de beide heren op de foto. Links zien wij de in Rhenen geboren conducteur Arend Meijer (1885-1964). Hij kwam in 1912 in dienst als arbeider met standplaats Rhenen en verdiende toen 12 cent per uur. Na bevorderingen tot poetser en arbeider/reserve conducteur volgde in 1920 zijn promotie tot conducteur. Hij woonde voor de Tweede Wereldoorlog op de Duistereweg en de Nieuwe Veenendaalseweg. Rechts zien wij de machinist wagenrijder Jan Adrianus de Rooder (1889-1977). Ook hij was geboren te Rhenen en kwam in 1913 in dienst als reserve machinist. Vanaf het jaar 1919 was hij machinist wagenrijder. Hij woonde gedurende lange tijd in Rhenen waaronder op adressen op de Vogelenzang, Grebbeweg en de Achterbergsestraatweg. Bij de reorganisatie van het personeelsbestand als gevolg van de omvorming van tram naar autobus in 1937 zijn zowel Meijer als De Rooder voorgedragen voor ontslag. Zij kwamen in aanmerking voor een regeling in de vorm van een wachtgelduitkering want beiden hadden minstens 15 dienstjaren en waren ouder dan 45 jaar. Wel konden zij nog worden opge-

↑ Zomerdienstpjet van een machinist wagenrijder van de Nederlandsche Buurtspoorweg-Maatschappij (NBM)

roepen voor activiteiten te verrichten voor de NBM. In juni 1940 had de NBM weer mankrachten nodig en zowel Meijer als De Rooder werden opnieuw in dienst gesteld. Ditmaal definitief want allebei hebben zij hun pensioen gehaald in de jaren vijftig. De plek van de foto moet bij hen aparte gevoelens hebben opgeroepen. In De Koning van Denemarken hoorden zij in 1936 van de Commissie van Advies van Reorganisatie dat hun functie zou komen te vervallen. Van de 84 personen waar advies over werd aangevraagd, werden er 44 ontslagen.

Verantwoording

Met dank aan Frits Spee voor het ter beschikking stellen van de foto, de dienstpjetten en het raadplegen van zijn privé-archief betreffende de OSM/NBM. Tevens dank ik Ad de Jong voor zijn informatie en het navragen bij zijn zuster en oom inzake zijn neef H.A. de Jong.

Literatuur

Jong, A.J. de, en J. de Jong (2001), 'Rhenense geslachten. De familie De Jong', in: *Oud Rhenen* 20, nr 1, 20-31

Over de auteur

Jan Maarten Doorman is redacteur van *Oud Rhenen* en publiceert regelmatig over de geschiedenis van Achterberg, Elst en Rhenen.

HENK DEYS

Langs wegen en waterlopen in Rhenen, Elst en Achterberg

Een voorpublicatie

Er liggen in Rhenen meer dan 300 wegen, lanen en straten. Zij verbinden de inwoners van onze uitgestrekte gemeente. Sommige van deze straten en pleinen zijn vele honderden jaren oud. Hun namen komen voor in akten en documenten die meer dan 500 jaar geleden werden opgesteld. Andere oude namen zijn inmiddels verdwenen. Het pad, weg of steegje ligt er nog steeds, maar kennen wij inmiddels onder een andere naam. Weer andere straten liggen er nog maar kort. Hun namen zijn door de Straatnamencommissie ter beoordeling voorgelegd aan het gemeentebestuur. Niet alleen het vaststellen van straatnamen vroeg om aandacht. Ook het gebruik van de openbare weg – al vanaf de zestiende eeuw vastgelegd in verordeningen en reglementen – was een zaak van algemeen belang. Thema's als onderhoud, verlichting, bestrating en de nummering van de huizen werd centraal geregeld. Uitein-

delijk kan de verplichte bevolkingsregistratie alleen functioneren als deze gekoppeld is aan een deugdelijke Basisregistratie Adressen en Gebouwen (BAG), zoals die in 2009 in ons land werd ingevoerd. Het kiezen van straatnamen is aan de gemeenten zelf overgelaten. Vervolgens is het hun wettelijke plicht alle adressen die hierdoor ontstaan, vast te leggen. Aldus wonen alle inwoners in Rhenen in een van die 300 straten, waarbij alle gebouwen een huisnummer, postcode en woonplaatsnaam krijgen.

In de binnenkort te verschijnen boekuitgave gewijd aan alle straten en waterwegen die Rhenen kent (en gekend heeft), worden in alfabetische volgorde al deze wegen gepresenteerd. In het nu volgende beeldverhaal worden enkele van de honderden foto's getoond die in de boekuitgave een overzicht geven van de openbare ruimte waarvan wij elke dag gebruikmaken.

Steenen-tafel te RHENEN

→ **Doelenwal:** In 1924 waren er nog belangrijke delen van de zuidelijke stadsmuur aanwezig. Aan de voet van de Cuneratoren lag de Toltoren met rechts daarvan de Doelenwal die oostwaarts richting Rijnstraat liep.

→ **Dokter Wallerstraat:** In 1956 werd besloten een nieuw aan te leggen straat te vernoemen naar dokter Waller. Twee jaar later werden de aan weerszijden van de straat gelegen flats opgeleverd. Parallel aan deze straat lag de Bantuinweg, met onderin de Willem van Nasstraat die beide straten met elkaar verbindt.

← **Cuneralaan:** Op de Cuneraheuveld, en niet de 'Steenen-tafel' zoals deze briefkaart vermeldt, ligt volgens de overlevering Sint Cunera begraven. De foto dateert van omstreeks 1910.

↑ *Franseweg*: Eerder bekend als Bovenweg of Boven Wech, kende iedereen in Elst deze doorgaande weg als Franseweg. Hier omstreeks 1900 gezien vanaf de kruising met de Veenendaalsestraatweg.

↑ *Frederik van de Paltshof*: Met de wederopbouw van Rhenen kwam er ruimte voor een plein in het centrum van de stad. Links op de voorgrond de toen bekende winkel die als slogan voerde: 'Bij Ten Hoopen is het goed kopen'.

↓ *Grutterstraat*: De pomp rechts werd in 1885 22 meter diep geslagen. Het poststempel van de ansicht dateert van 1910.

↑ *Hogesteeg*: Een schaapherder, uitgerust met kluitschep en herdershond, en een toevallig passerende marskramer bij de Hogesteeg in Achterberg.

↓ *Kastanjelaan*: Deze laan vlak langs het Spoorgat heette in 1935 nog Juli-analaan. Op de plek waar de schapen staan te grazen, vestigde zich in 1936 café Het Viaduct. Het gebouw rechts is Garage Van Ommen.

↑ *Koningshof*: Bij het opstellen van het plan om het centrum van Rhenen te herbouwen na de verwoestingen van mei 1940, werd voorgesteld het plein voor de Cuneratoren Veemarktplein te noemen. Deze foto uit 1951 laat zien waarom. Uiteindelijk werd gekozen voor de naam Koningshof.

↓ *Kruisstraat*: Feest in de Kruisstraat in 1922 ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van burgemeester Schimmelpenninck.

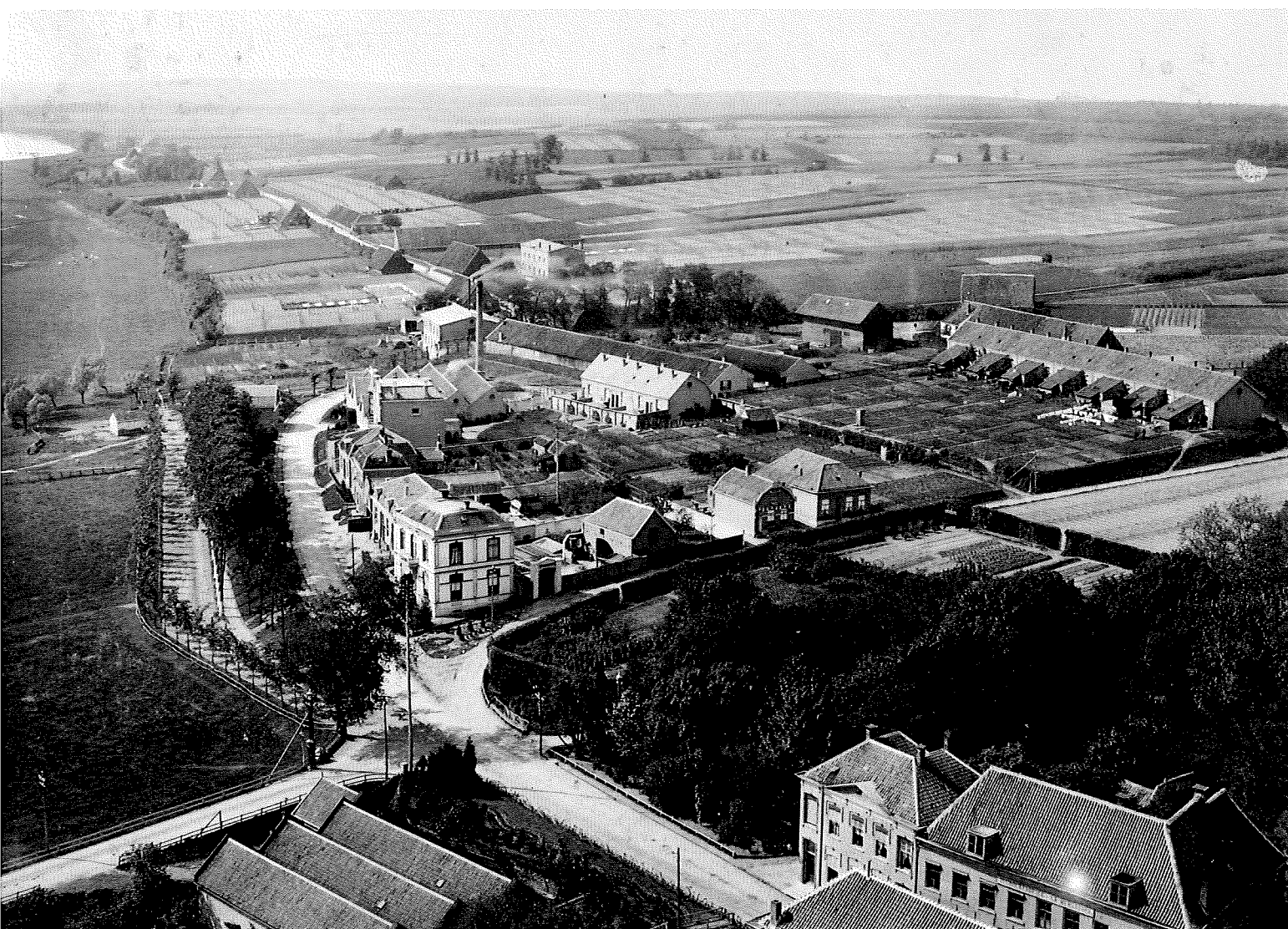

↑ *Lijnweg*: De Lijnweg is tegenwoordig een drukke autoweg. Direct na de opening van de weg in 1955 was dit duidelijk nog niet het geval.

↑ *Nieuwe Veenendaalseweg*: In 1960 zonder bomen en zonder veel verkeer. Met links de Dokter Wallerstraat en even verderop rechts de Julianastraat.

↓ *Oude Veenendaalseweg*: Op de hoek van de Oude Veenendaalseweg en de Utrechtsestraatweg lag de villa Geertruida, hier vanuit de Cuneratoren gefotografeerd op 13 juni 1902. Op deze plaats staat inmiddels het appartementencomplex Rhijnborgh.

VEENENDAAL, Bergbad

↑ *Oude Veensegrindweg*: Langs deze weg bevond zich het Veenendaalse Bergbad, hier gefotografeerd in 1955. Thans bevindt zich een camping op dit terrein.

↓ *De Scheur*: Aan de zuidzijde van de Rijksstraatweg, hier rechts, dichtbij de Veerweg in Elst lag een gebied dat bekend stond als de Scheur. De historische foto is van voor 1924 aangezien de bovenleiding langs de trambaan nog ontbreekt.

ELST (RHENEN). Dorpsstraat.

↓ **Zandheugelstraat:** In deze straat staat momenteel uitsluitend nieuwbouw. In 1969 werd het beeld hier echter bepaald door een rij van veertien woningen gebouwd in 1901.

↑ **Slingepad:** In de vorige eeuw en zelfs daarvoor werd er gewandeld op de Heimenberg, zoals de Grebbeberg toen werd genoemd. Veel van de slingerpaden kwamen uit op uitkijpunten, zoals hier de Westeruitkijk met direct zicht op Vogelenzang.

Verantwoording

De teksten zijn ontleend aan de binnenkort te verschijnen boekuitgave H. Deys, *Op weg in Rhenen. Wegen en watergangen in Rhenen, Elst en Achterberg*, Historische Heuvelrug Reeks 24, Rhenen 2019.

Over de auteur

Henk Deys is ere-voorzitter van de HVOR en publiceert sinds 1980 over de geschiedenis van Rhenen.

De nieuwe vaste opstelling van het Stadsmuseum Rhenen

Gekozen uit een overvloed aan onderwerpen

Wat laat je zien en wat moet je noodgedwongen weglaten? Dit moet het dilemma zijn geweest van de samenstellers van de nieuwe vaste opstelling van het Stadsmuseum. De geschiedenis van Rhenen bevat zo veel aansprekende onderwerpen en dramatische wendingen dat het eenvoudigweg niet lukt om alles te laten zien. Voor de redactie van *Oud Rhenen* reden genoeg te gaan kijken en verslag te doen van de nieuwe presentatie in het oude raadhuis.

Gemaakte keuzes

Een frisse eigentijdse entree, tevens vvv, en een sfeervol Museumcafé geven de begane grond de allure die hoort bij het historische pand waarin het Stadsmuseum

is gevestigd. Het raadhuis bleef in de meidagen van 1940 behouden, terwijl de rest van de stad in puin lag. Dat de geschiedenis van Rhenen nu gepresenteerd wordt in dit voor Rhenen zo belangrijke gebouw is een prima keuze.

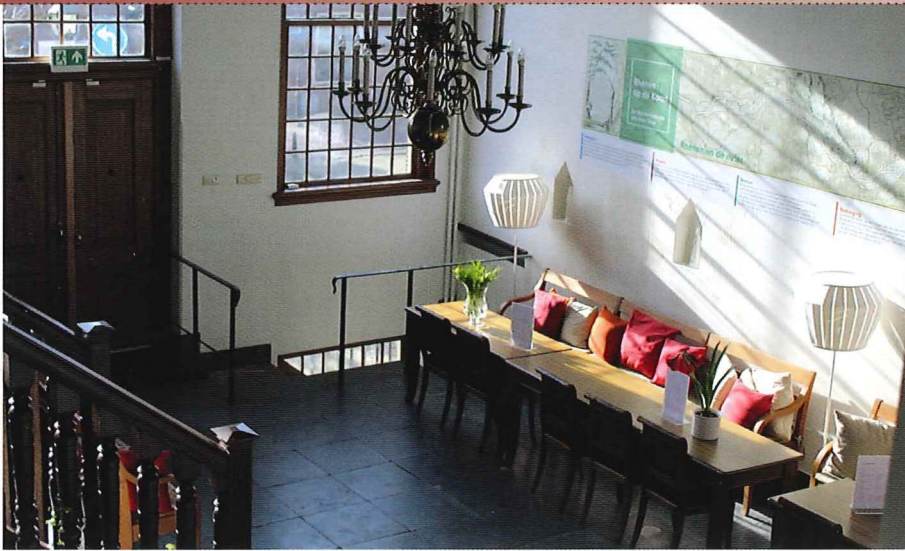
Op de eerste verdieping komt de oudste geschiedenis van Rhenen aan bod. De vele rijke archeologische vondsten maken duidelijk dat het bodemarchief van Rhenen van de buitencategorie is. Gouden halsringen uit Achterberg, een unieke muntschat uit Remmerden en het grootste Frankische grafveld uit Nederland op de Donderberg maken duidelijk welke rijkdommen zijn toevertrouwd aan de Rhenense bodem. Een lijstje dat we moeiteloos kunnen aanvullen met de steen-

tijdvondsten uit Kwinteloijen en het rijke vorstengraf dat meer dan 2.500 jaar geleden werd gegraven op de plek waar in 1935 watertoren De Koerheuvel werd gebouwd. Slechts de meest onderscheidende vondsten worden getoond. De vitrines worden daarnaast op een heel aantrekkelijke manier gebruikt om met teksten, tekeningen en foto's ons als museumbezoeker de juiste uitleg aan te reiken.

Met zo'n mooie set aan archeologische vondsten blijkt plotseling dat de liefhebber van geschiedenis toch een beetje moet inschikken. Voor de hele periode dat er geschreven bronnen zijn voor Rhenen blijven slechts twee thema's over: de Winterkoning en zijn Koningshuis, en – natuurlijk – Cunera van Rhenen. Zonder meer logische keuzes die mooi gepresenteerd worden. Maar voor mij als historicus kriebelt het wel dat de stadswording en de ommuring van Rhenen buiten beeld blijven. Samen met de bouwcampagne van de Cunerakerk en -toren illustreren deze onderwerpen dat de late middeleeuwen als 'de gouden eeuw' van Rhenen mogen gelden. Rhenen trok in die periode internationaal vermaarde kunstenaars aan getuige *De inneming van Rhenen* uit 1499 (opgenomen in de vaste opstelling van het Rijksmuseum) en het rijk beeldhouwde doksaal, de afscheiding van het koor in de Cunerakerk, waarvan in Nederland nergens een in deze kwaliteit vergelijkbaar exemplaar bewaard is gebleven.

← Stadsmuseum en vvv hebben afgelopen najaar hun intrek genomen in het oude raadhuis aan de Markt.

← Naast een nieuwe vaste opstelling op de bovenverdiepingen is er op de begane grond plaats voor een sfeervol Museumcafé.

Nieuwe uitdagingen

Graag wensen wij het museum – en het grote team van enthousiaste vrijwilligers – toe dat iedereen in Rhenen komt kijken. Het Stedsmuseum van Rhenen heeft een prachtige vaste opstelling. Met een beperkt aantal voorwerpen wordt een krachtig verhaal neergezet. Juist de aankleding en de uitleg bij deze voorwerpen laten zien hoe gevarieerd en rijk de verhalen zijn die verteld kunnen worden. Ervaar zelf hoe de gekozen presentatiewijze kleur geeft aan de meest opmerkelijke gebeurtenissen uit onze eigen geschiedenis.

Ooit begonnen als het Rhenens Streekmuseum De Brakken, omgevormd tot Gemeentelijk Museum Het Rondeel, presenteert het museum zich nu als Stedsmuseum Rhenen. Alleen al in de naamvoering zie je dat het werkveld kleiner is geworden. Via de *streek* (die toen ook nog de Betuwe omvatte) heeft de *gemeentelijke* presentatie nu in het nieuwe gebouw een focus op de *stad* gekregen.

In de terechte filosofie om minder objecten te tonen waardoor er meer verhaal overblijft om te vertellen, heeft het Stedsmuseum nog vele voorwerpen in depot die de moeite waard zijn om te tonen.

Na deze geslaagde vernieuwingsslag durf ik heel voorzichtig te mijmeren over wat zich misschien in de toekomst gaat aandienen. Als de vaste opstelling is gezien door iedereen zet dit de toeloop naar het museum onder druk. Komen te weinig mensen naar het museum, moet het museum misschien wel naar de mensen. Als in de hal van het gemeentehuis, bij de apotheker, in de entree van de Cunera-kerk, zelfs in het halletje bij de grote supermarkten die er in Achterberg, Elst en Rhenen zijn, kunnen kleine vitrines met toegesneden wisseltonstellingen veel mensen bereiken. Dat de recensent zich zo'n vrijblijvend idee veroorlooft is omdat het Stedsmuseum een goede verhalenverteller is. Ik wens hen nu en later het grootst mogelijke publiek toe. →

Toine Maas

↑ Een gedeelte van de vaste opstelling met een aantal schilderijen uit de eigen collectie.

Het thema Strijd

Op de bovenste verdieping in het Stedsmuseum laten de samenstellers ons onder de noemer 'Strijd' zien dat oorlogsgeweld regelmatig diepe sporen trok in de geschiedenis van Rhenen. Een volstrekt terechte keuze als we bedenken hoe vaak Rhenen in de frontlijn kwam te liggen. Grote foto's en banieren versterken de indruk dat er geen periode voorbij ging of Rhenen werd zwaar verwoest. Niet elke oorlog trof Rhenen echter even zwaar. Zeker, de Spanjaarden stonden in 1585 voor de stadsmuren; zij namen de stad echter niet in. In 1672 deden de Fransen dat wel en vertrokken pas nadat zij een aantal plekken in de binnenstad hadden vernield. Dit alles valt in het niet bij wat de Duitsers in mei 1940 veroorzaakten. De artilleriebeschietingen van 13 mei zorgden ervoor dat het overgrote deel van de middeleeuwse stad werd ver-

woest. Meer dan zes eeuwen bouwgeschiedenis werd in een keer weggevaagd. Kort daarop kreeg Rhenen door grootschalige wederopbouw een compleet ander aanzien. Een nieuwe tijdlaag die in de vaste museumopstelling nog geen plaats heeft gekregen, maar nationaal wel degelijk is opgemerkt. Wederopbouwarchitectuur vinden we op meerdere plekken in Nederland. Dat in Rhenen nagenoeg een complete middeleeuwse stad werd herbouwd, inclusief de herbouw van de ooit verdwenen stadsmuren, was veel uitzonderlijker. Dat onze binnenstad inmiddels beschermd stadsgezicht is met het voormalige museum Het Rondeel als recent aangewezen rijksmonument, geeft aan hoe opmerkelijk deze fase in de Rhenense geschiedenis is geweest.

De Klinkhamer, Rietveldwoning zonder opsmuk

Sober woongenot met veel licht en ruimte

- Willemijn Zwikstra, Marc van den Eerenbeemt, Ida van Zijl (2018)
- Fotografie: Arjan Bronkhorst
- **Gerrit Rietveld. Weelde van de eenvoud / Wealth of sobriety**
- Lectura Cultura, Amsterdam

Gerrit Rietveld (1888-1964) is misschien wel Nederlands bekendste architect. Zijn Schröderhuis in Utrecht uit 1924 maakt deel uit van de Nederlandse werelderfgoedlijst zoals de UNESCO die heeft samengesteld. Rietveld bouwde nog zo'n honderd andere huizen waarover veel minder bekend is. Afgelopen najaar verscheen er een boekuitgave waarin juist deze huizen centraal staan.

Zonder uitzondering kenmerken de huizen van Rietveld zich door licht en ruimte. Bij het ontwerpen was soberheid een van Rietvelds uitgangspunten. Het was slechts een beperkte groep klanten die de 'weelde van de eenvoud' aankon en bij Rietveld een huis bestelde. Een van deze klanten was de jonge medicus Sander van Ommeren (1912-1994) die zich in 1939 als huisarts vestigde in Elst. Hij en

zijn vrouw Hermance van Ommeren-ten Hallers (1916-2015) kozen als bouwlocatie voor hun woning een aflopend terrein met uitzicht op de Klinkhamer, de uiterwaard die hier aan de voet van de Heuvelrug ligt. Ze vonden voorlopig onderdak in de pastorie van Elst. Aan de bouw van de dokterswoning met praktijkruimte werd pas na de oorlog begonnen.

Aan de rand van de Klinkhamer waar-

naar het huis vernoemd werd, verrees in 1949 een brede woning met links het woongedeelte en rechts het praktijkgedeelte. De patiënten die vanaf de Rijksstraatweg het erf opliepen troffen in de huisartsenpraktijk een kleine apotheekruimte, een wc, de wachtruimte, de spreekkamer en een kleine onderzoekskamer. Bij de entree van het woonhuis was een medicijnkast ingebouwd die aan twee zijden toegankelijk was. Huisarts Van Ommeren zette daarin vanuit de gang geneesmiddelen klaar, die patiënten vervolgens zonder kloppen konden afhalen.

Auteur Marc van den Eerenbeemt vroeg de huidige bewoners hoe het is om in een Rietveldhuis te wonen. Willem van Ommeren kocht de woning in 1996, twee jaar na het overlijden van zijn vader. Zijn moeder stelde één voorwaarde: het huis moest in de oorspronkelijke staat blijven. Zij had het immers laten bouwen en had invloed gehad op de indeling. Meer dan twintig jaar eerder al was de praktijkruimte bij de woning getrokken. In 1974 volgde zoon Willem zijn vader op als huisarts van Elst en verplaatste de praktijk naar het gezondheidscentrum in het dorp. Dit laat onverlet dat op de deur van zijn werkkamer thuis nog steeds 'spreekkamer' staat, in de oorspronkelijke schreefloze letters.

Marc van den Eerenbeemt noteerde in de fraai uitgegeven boekuitgave met prachtige foto's van Arjan Bronkhorst dat het woongenot niet altijd optimaal was. Willem van Ommeren herinnerde zich nog dat als er in de winter een koude wind blies uit de Betuwe de familie zich tegen kou en tocht probeerde te beschermen met voorzetramen en doeken aan de binnenzijde van het glas. 'Dan konden we dagen niet naar buiten kijken. Al die verpakkingsmaatregelen deerden ons echter niet. Het werd gewoon geaccepteerd als onderdeel van de charme van het huis'. Nog steeds is het huis in de winter soms moeilijk warm te krijgen en trekken Willem van Ommeren en zijn echtgenote Nanny van Ommeren-Bruinekoel een extra trui aan als de situatie daarom vraagt.

De kwaliteiten van het huis hangen in belangrijke mate samen met de ligging op de rand van de stuwwal. Aan de achterzijde van het huis opent zich een

groots vergezicht op de uiterwaarden en de rivier. Vanuit twee verdiepingen en door achttien vensters kijkt men uit over de Klinkhamer, de Nederrijn en de Betuwe die aan de overkant van de rivier ligt. Het vergezicht wint aan dramatiek door de daling van het terrein en het sobere ontwerp van de tuin die naadloos overgaat in de lager gelegen uiterwaarde. Van den Eerenbeemt tekent op dat Willem van Ommeren deze eenvoud steeds heeft gewaardeerd: 'Mijn ouders hebben hier altijd in Rietveldstijl gewoond. Zonder luxe, zoals het hoort. Wonen in een Rietveld is niet voor verwende mensen'. Zijn ouders hielden contact met Gerrit Rietveld, vertelt Van Ommeren: 'Ook na voltooiing van de bouw kwam Rietveld hier nog jaren op bezoek, soms op de thee, soms om te logeren. Ik zie hem nog voor

me als een imposante man met een lange, prachtige regenjas. Dat zijn heel dierbare herinneringen. Zo gezien ben ik grootgebracht met Rietveld'.

De samenstellers hebben een imposante studie uitgebracht van meer dan 500 pagina's waarin de huizen van Rietveld en hun bewoners centraal staan. Functionaliteit zonder overbodige decoraties vormde voor Rietveld de basis van elk van zijn ontwerpen. Zijn opdrachtgevers liet hij zien 'hoe een mens hoort te wonen'. Als geen ander was hij in staat zijn woningen ruimtelijk te laten aanvoelen. 'Hoe groot zou de vooruitgang kunnen zijn als men eens genoeg kreeg van deze overdaad en men het geluk zou vinden in de weelde der soberheid', aldus de toelichting die Gerrit Rietveld hier zelf op gaf.

Colofon

Oud Rhenen

Cultuurhistorisch tijdschrift voor Rhenen, Achterberg en Elst

verschijnt driemaal per jaar
jaargang 38 · nummer 1 · voorjaar 2019

Oud Rhenen. *Cultuurhistorisch tijdschrift voor Rhenen, Achterberg en Elst* is een uitgave van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken (HVOR). Naast verenigingsblad voor de leden van de HVOR is dit blad bedoeld voor iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis en cultuurhistorie van Rhenen, Achterberg en Elst. **Oud Rhenen** laat de lezer door middel van artikelen, korte bijdragen en signalementen kennismaken met de rijke en gevarieerde cultuurgeschiedenis van de eigen woon- en leefomgeving.

Redactie-adres

Redactie Oud Rhenen
p/a De Commanderie
Kerkstraat 3
3911 LD Rhenen
info@oudrhenen.nl
www.oudrhenen.nl

Redactie

Jan Maarten Doorman, Toine Maas, Nees van den Oosterkamp

Aan dit nummer werkten mee

Bert Blommers, Martijn Boosten, Arjan Bronkhorst, Renger de Bruin, Henk Deys, Berry Geerligs, Ton Gelok, Evelijn Hillebrand, Willy Hoorn, Bert Huiskes, Ad de Jong, Kristel Lens, Jan Quint, Frits Spee, Casper Staal, Pim Strous, Rie Terlouw, Pieter Vis, Just Vlak, Ellen Vlak-Derksen, Ed van der Vlist, Maïke Woldring

Realisatie en ondersteuning

Stichting Publicaties Oud Rhenen (SPOR)

Opmaak

Judith Jansen-Bakkeren, naar een ontwerp van Frederike Bouten, Utrecht

Lithografie

Van Vliet:dtp, Nieuwegein

Druk

Drukkerij Ten Brink, Meppel

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen, veeleevoudigd of openbaar gemaakt in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1384-3338

© 2019 - de auteurs p/a HVOR, Rhenen

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken

Lidmaatschap

Bij lidmaatschap van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken ontvangt u jaarlijks tenminste drie nummers van **Oud Rhenen** en wordt u uitgenodigd deel te nemen aan de activiteiten van de vereniging.

Aanmelding, adreswijziging en opzegging bij de ledenadministratie via info@oudrhenen.nl. Het lidmaatschap loopt voor opnieuw een jaar door tenzij u voor 1 november schriftelijk opzegt.

De contributie bedraagt € 23,50 per jaar, na ontvangst van een nota over te maken op NL701NG8000121163 t.n.v. Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen. Buitenlandse leden betalen een toeslag vanwege de hogere verzendkosten.

Bestuur

Willem van Ommeren, voorzitter
Gerrit van Nieuwenhuizen, secretaris
Reijer van der Meijden, penningmeester
Toon Blokland
Lex Mulder
Anton de Ridder
Anne Uiterwijk
Kees Waiboer

Erevoorzitter: Henk Deys

Ereleden: Pim Strous, Henk Gieszen

Secretariaat

Gerrit van Nieuwenhuizen, Rozenlaan 72, 3911 dx Rhenen, tel: 0317 · 614273, info@oudrhenen.nl

Ledenadministratie

Anne Uiterwijk, tel: 06 · 10225796, info@oudrhenen.nl

Werkgroepen

Werkgroep Achterberg

coördinator Anton de Ridder, tel: 0317 · 616504

Werkgroep Elst en Remmerden

coördinator Toon Blokland, tel: 0318 · 472748

Werkgroep Archeologie

coördinator Ton van Drunen, tel: 0317 · 617038

Werkgroep Foto en Film

coördinator Bartho Kobus, tel: 0317 · 617500

Werkgroep Genealogie

coördinator Ad de Jong, tel: 0342 · 471039

Werkgroep PR en Communicatie

coördinator Anne Uiterwijk, tel: 06 · 10225796

Werkgroep Virtueel Rhenen

coördinator Henny Boor, tel: 0317 · 614958

Digitale Beeldbank

coördinator Piet Hovestad, tel: 06 · 26468773

Dinsdagochtend Sociëteit

coördinator Kobus van Ingen, tel: 0488 · 441741

Illustratie- verantwoording

- Stadsmuseum Rhenen · 2
- Wikimedia Commons · 3 boven en onder
- Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede · 4 boven
- Archief Ridderlijke Duitse Orde, Utrecht · 4 onder
- Wikimedia Commons · 5 boven
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 5 onder
- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag · 6-7
- Stichting Cuneragilde Rhenen · 8
- Haags Historisch Museum, Den Haag · 10-11
- National Gallery, Londen · 12 boven
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort · 12 onder
- Kurpfälzisches Museum, Heidelberg · 13
- Statens Museum for Kunst, Kopenhagen · 14
- Teylers Museum, Haarlem · 15
- Overgenomen uit A.G. van der Klift-Snijder (1996) · 17 boven
- Collectie Nees van den Oosterkamp, Elst · 17 onder
- Collectie HVOR Werkgroep Elst en Remmerden (collectie G. van de Scheur), Elst · 18 boven
- Collectie HVOR Werkgroep Elst en Remmerden (collectie J. Quint), Elst · 18 onder
- Collectie Nees van den Oosterkamp, Elst · 19
- Collectie mw. M. Krooshof, Groningen · 20
- Het Utrechts Archief, Utrecht · 21-23
- Archief Piet Terlouw, Rhenen · 24, 25 boven
- Kristel Lens, Wageningen · 25 onder
- Bibliothèque nationale de France, Gaston Phébus, Livre de la chasse · 27 boven
- Rijksmuseum, Amsterdam · 27 onder, 28 links
- Collectie Stadsmuseum Rhenen · 28-29 boven
- Pieter Mooij, Rhenen · 28-29 onder
- Collectie Kasteel Amerongen, foto Peter Cox · 30 links
- Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede · 30 rechts
- Berry Geerligs, Rhenen · 31
- Wikimedia Commons · 32 boven
- Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede · 32 onder
- Stadsmuseum Rhenen · omslag, 32 midden, 33
- Leo Schoonhoven, Rhenen · 34 boven
- Collectie Frits Spee, Rhenen · 34 onder, 35
- Collectie Henk Deys, Rhenen · 36-43
- Stadsmuseum Rhenen – Ontwerp 77 · 44-45
- Arjan Bronkhorst, Amsterdam · 46-47

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de uitgever.

SMITS
SPECIALITEITEN

Herenstraat 16
3911 JE Rhenen
0317 · 615 563
info@smitsspecialiteiten.nl

voor u
gereserveerd
→ *hier uw advertentie*

info@oudrhenen.nl

reserveer deze plaats
in het volgende
nummer

Tapijt!

dat voel je, dat beleef je.

endless cunera

www.cunera.nl
tel. (0317) 619 001

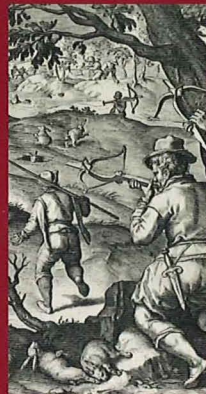
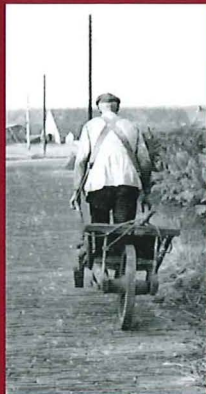
DICK VAN LAAR
BOUWKUNDIG ONTWERP - EN TEKENBUREAU B.V.

Wij verzorgen complete aanvragen ten behoeve van:

nieuwbouw, verbouw, restauratie, renovatie,
milieuvergunning, vergunning brandveilig gebruik;
indien gewenst met bodemonderzoek, bestek en toezicht
tijdens de bouw en onafhankelijk bouwkundige advisering

Elsterstraatweg 83, 3922 GE Elst (Utr)
tel: 0318- 47 25 22, fax: 0318 - 47 22 16
info@botdickvanlaarbv.nl www.botdickvanlaarbv.nl

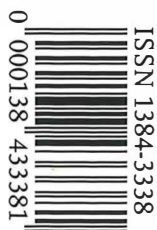
Rhenen, Achterberg en Elst, gelegen op de zuidoostelijke punt van de Utrechtse Heuvelrug, vormen samen een uiterst gevarieerd eeuwenoud cultuurlandschap. De Cuneratoren markeert het kleine middeleeuwse stadje Rhenen dat ooit beschermd werd door imposante stadsmuren. Het landelijke Achterberg kijkt uit over het laaggelegen Binnenveld, onderdeel van de Gelderse Vallei, terwijl Elst liggend tegen de helling van de Heuvelrug plaats biedt aan zowel uiterwaarden als bos- en heidegebieden.

Wie goed kijkt ziet een enorme gelaagdheid en variëteit binnen dit door mensenhanden gemaakte cultuurlandschap. De boerderijen, buitenplaatsen, tabaksschuren, kerken en andere bebouwing vormen een in het oog springende historische toevoeging aan het groene landschap van Nederrijn en Heuvelrug. Wat vertelt ons dit over de mensen die dit gemaakt hebben? Wat is het verhaal toen zij hun huizen bouwden en de met kunst overladen Cunerakerk door velen bezocht werd? En wat gebeurde er allemaal toen diezelfde inwoners hun huizen vanwege oorlogs- of natuurgeweld moesten verlaten? Deze en talloze andere vragen over wat onze voorouders hebben meegemaakt, zijn interessant om te bestuderen. Kennis van hun verleden en inzicht in onze eigen cultuurhistorie zijn van groot belang als we de rijkdom en variatie van onze eigen woon- en leefomgeving willen begrijpen en hier zorgvuldig mee willen omgaan.

Oud Rhenen is bedoeld voor iedereen die zich interesseert voor de geschiedenis en cultuurhistorie van Rhenen, Achterberg en Elst. Rijk geïllustreerde artikelen, korte bijdragen en signaleringen geven een gevarieerd beeld van de boeiende cultuurgeschiedenis van onze eigen woonplaats.

LOS NUMMER
€ 7,95

OPGERICHT 5 OKTOBER 1907

ONDERSCHIEDEN MET DE KONINKLIJKE ERPENNING